

LXIII. TUDOMÁNY, IRODALOM ÉS MŰVÉSZET.

*Gyűjtemények. Aradvármegye monographiái. Arad nyomdái s hírlapjai.
Szépirodalom. Tudományok. Színművészet. Képzőművészetek.*

A felsőbb tanintézetek hiánya okozta, hogy Arad, nagyobb gyűjteményekre szert nem tehetvén, tudományos középpont nem lehetett. A szentannai gymnasiumnak voltak ugyan mechanikai, mérnöki és physikai fölszerelései, de ezeket már 1786-ban eladatta a kormány. A minoriták gymnasiumának muzeuma csak 1850. után keletkezett, a kir. gymnasium, réaliskola s keresk. akadémia részben becses gyűjteményei pedig egészen újkeletűek. A XVIII. században csak Forray Andrásnak volt nagyobb könyvtára. A XIX. századból valók az Atzél-, Vásárhelyi- és Orczy-könyvtárak és Arad különböző tanintézetei, kaszinói, egyesületei stb. szintén csak ekkor, sőt a század második felében vetették meg könyvtáraik alapját.

III. Károly ugyan még 1728-ban meghagyta a vármegye leírásának elkészítését; a vármegye nevezetességeit azonban rendszeresen csak II. József kezdte gyűjtetni. 1781. máj. 7. meghagyta, hogy a megyei orvosok és mérnökök a *bécsi* cs. muzeum számára gyűjtsék vagy leírják a természetrajzi tárgyakat¹⁾. 1786. júl. 18. már azt az útasítást nyerték a megyei orvosok és sebészek, hogy költségeik megtérítése mellett, növényeket küldjenek a pesti egyetem növénykertje számára²⁾; szept. 16. pedig a főispán meghagyta, hogy segítse a megye Jupke Antal udv. vadászt, ki a schönbrunni állatkertbe ritka madarakat készpénzen akar vásárolni³⁾. Az 1795. máj. 22. kiadott kormányrendelet értelmében a megyében levő ásványvizekről kellett jelentést tenni⁴⁾, júl. 29. pedig a király egyenes kívánságára⁵⁾ elhatározta Aradvármegye, hogy adatokat fog küldeni Schönbauer Lajos pesti egyet. tanár természetrajzi folyóirata számára⁶⁾. Maguknak a régiségeknek följegyezésére és gyűjtésére csak br. Wenckheim

¹⁾ *Megei jk.* 1781. jún. 12., 21. — ²⁾ *HTT.* 1786., 29,441. sz. — ³⁾ *Jk.*, 1373. — ⁴⁾ *HTT.* 1795., 10,830. — ⁵⁾ *U.-o.*, 6362. — ⁶⁾ Útasította a főorvost, hogy »a megyének akármely részében levő s a természet-tudományoknak minden országához tartozó mineralákat, állatokat, madarakat, férgeket, halakat s füveket stb., melyek t.-i. mindekkoráig nemannyira ismeretesek, szorgalmasan összeírja minden tulajdonságaikkal és erántok a nevezett Sch. J. úrral magát levelezésbe bocsássa; és egyszersmind minden őszszel és

főispán gondolt, 1823-ban¹⁾. Varga János 1872. július 18. a Temesvárt csak három nappal azelőtt megalakult délmagyarorsz. tört. és rég. társulattal szemben, mely Aradot is bevette kutatásainak körébe, külön arad-megyei tört. és rég. társulat alapítását indítványozta, de eredmény nélkül; csak 1881. keletkezett egy kis régiséggyűjtemény az aradi lyceumban, mit tíz év múlva az aradi ereklyemúzeum föllállítása követett. Ezt az első két évben 1895. január 1.-ig 15,136 látogató tekintette meg.

Arad leírásának gondolatával a vármegye még újraelakulásának küszöbén foglalkozott. A helytartótanács ugyanis már 1728. márcz. 5.-én megengedte Bél Mátyásnak, hogy a vármegyéktől sürgetve bekérhesse az adatokat nagy művéhez, Magyarország leírásához; egyúttal azonban kötelezte, hogy megtegye a törvényhatóságoktól kívánt javításokat. Elkészült Arad és Zaránd leírása is, de sohasem jelenhetett meg; mindamellett becses forrása a régi vármegye ösmeretének²⁾. Kár, hogy a mű végén az Itinerarium Aradiensis csak címe szerént maradt meg. A helytartótanács még félszázad múlva is foglalkozott Bél geographiája átdolgozásának terével s azon esetre, ha Bélnek Aradvármegyéről készített leírása a megye levéltárában megvolna, azt 1781. decz. 6. felküldeni rendelte³⁾. A megye már 1782. febr. 18. elhatározta, hogy a kívánatnak pontosan eleget tesz. Ápril 15.-én Török Albert, megyei rendes ügyész, be is nyújtotta Arad történetföldrajzi leírását, melyet a rendek elfogadván, azt azonnal a helytartótanács rendelkezésére bocsátották⁴⁾. E kéziratot nem sikerült előkerítnem. Annyi bizonyos, hogy Bél földrajzának Tomka-Szászky-féle compendiumánál nagyon is elkelt egy kis javítás. Valamivel Bél föllépte után Csáky Miklós püspök is leírta a vármegyéket. Kassáról 1747. február 27. kérte Aradvármegyét, hogy Arad- és Zarándmegyének az ő tollából folyó ismertetését a valónak megfelelően kijavítsa s a kész művet mentől előbb Váradra, püspöki székhelyére küldje. A rendek 1747. május. 25.-én kelt levelök szerint teljes készségeket tanúsították ezen, a haza díszére és dicsőségére szolgáló vállalat iránt. A hatóság kebeléből azonnal több tavasszal a megyének benyujtsa azon *szervelemek* jegyzékét, hogy felküldtethessen, úgy-szinte azokat, kik bővebb útasítás végett hozzájárulandanának, útbaigazítsa. Kiadattatik egyszersmind ezen kegyes rendelés járásbeli szolgabíró uraknak mindazért, hogy ha oly privatusok találatnak, kik a természethistóriában magukat gyakorolván, mindezekben vizsgálódásokat s tapasztalásokat akarnának tenni, azokat bátorítsák és útbanigazítsák; mind pedig, hogy inkább a parasztgazdaságban, úgymint szántásban, vetésben, gabona- s bortartásban, szőlőműveltetésben, marhalegelésben, a földnek mineműségében s a többiekben némely különös módokat követnének, avagy tapasztalnáknak, azokat a szükséges följegyzésre unszollják. « *Źk.* 1795., 628.

¹⁾ *Parcs*, 19. — ²⁾ Kézírata az esztergomi primási könyvtárban. B. Nro 17-a X.d.6. Comitatus Aradiensis. Ívrét, számozatlan 15 $\frac{1}{2}$ levél. Csinos másolata u.-o. X.d.7. jegy alatt. Zarándmegye leírása u.-o. Beliana, I. eeee. Nro 10. Ívrét, szlan 18 $\frac{1}{2}$ levél. Másolata 53 lapon, X.d.61. jegy alatt. Ösmertetem Földr. Közl. 1888., 197—201. — ³⁾ *HTT*: 1781. évi 4945. sz. — ⁴⁾ *Źk.* 1782. — 66. sz. 308. l.

embert választottak, kik a viszonyokat legjobban ismervén, a jelen állapotot leírják, minden emlékezetest följegyezzenek s általán a püspök szövegét gondosan átnézzék¹⁾. Még azon évben, okt. 23.-án a megye nagy örömmel üdvözölte a püspöknek kalocsai érsekké való kinevezését²⁾, munkájáról azonban nincs többé szó a jegyzőkönyvekben. Mint íróról, teljesen megfedkezett róla az irodalomtörténet is.

1794. okt. 25. Arad rendei, *Vályi* András pesti egyet. tanár kérésére, a szolgabírák útján a »direktorokat s más tudománybeli urakat« szólították fel, hogy »ama hazabeli szeretettel az anyai nyelvhez viseltet-

FOGLALATJA
A TEKINTETES NEMES
ARAD VÁRMEGYÉNEK
TELLES
ESMÉRTETÉSÉRŐL
IRT
KÖNYVNEK.
1807.

NAGY-VÁRADON,
NYOMTATODOTT NEMES SZIGETHY MIHÁLYNÁL.

vén«, szolgáltatassanak adatokat Magyarországnak megyéenként való leírásához³⁾. Ez adatokat jobbakán Perecsényi *Nagy* László és Csikpálfalvi *Bíró* Mózes szolgáltatta. — Perecsényi Aradmegye első rendszeres monographiáját is megírta. Innen-onnan, »hiteles irományokból, oklevelekből és régi könyvekből, tanult férfiaknak értekezéséből összeszedett topographiáját, vagyis tettes nemes Aradvármegyének külső, belső, régi és mostani állapotjairól készített ismertetését« öt év alatt készítette. Műve száz írott ívre terjedett. Hat-hétszáz rajnai frtra ment volna a kinyomatás költsége s nem akadt, a ki azt fedezze. — »Venient jam messibus anni.« »Majd eljön még az aratás ideje«, vigasztalta magát a pénzbeli jutalomra úgy sem számító szerző; de hogy az érdeklődők mégis használhassák kéziratát, 1807-ben letette azt a Nemzeti Muzeum könyvtárába s ott

őrzik azt manap is⁴⁾. Csupán egy 16 oldalra terjedő ösmertetés nyomtatott ki róla⁵⁾.

»A tekintetes nemes Aradvármegyének teljes ismertetése« előszóval kezdődik, melyben kifejti a szerző, «miért adta magát tns Aradvármegye díszeltetésének ösmertetésére.» Azután a megye régi határaitól szól; majd a megyének szerencsés természeti viszonyait emeli ki.

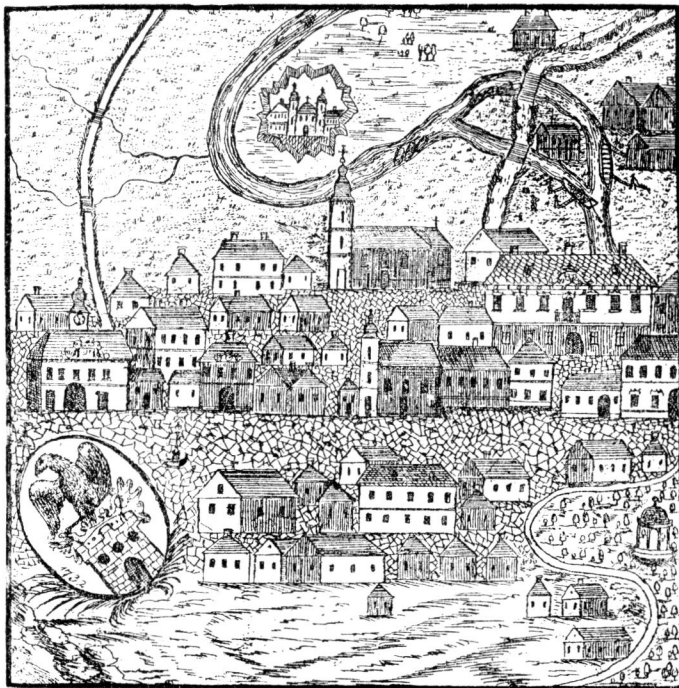
¹⁾ *Jk.* 1747. — 15. sz., 55. l. A rendek levele Kovács Pál kanonokhoz, Csáky megbízottjához, ugyanott. — ²⁾ *U.-o.* 1. sz., 109 l. — ³⁾ *Jk.* 1794., 415. l. *HTT.* 1795., 13,034. — ⁴⁾ 60. Quart. 4r. 562 lap. Kelt Bökényben (Buttyinban) 1806-ban (Muzeumi kéziratár). Ugyanitt még négy történelmi kézirat van Nagy Lászlótól. Mennyit fáradozott monographiájának kiadásán, naplójának ismertetésében. a »Philologiai Közöny«-ben (1889) részletesen elmondtam. — ⁵⁾ Ennek kisebbített facsimilije mellékelve.

Sorra veszi a megyebeli összes várakat, mezővárosokat, helységeket, pusztákat és nevezetes környékeket, miket közvetlen szemlélet után ismert; felsorolja valamennyinek földesurait, az ott lakó mindenféle tisztek, papok, szabadkärbeli és kereskedő, tőzserkedő lakosok neveit, becses tulajdonait, munkálkodását. Ismerteti a kiválóbb épületeket, iskolákat, templomokat, régiségeket, romokat és elmondja az illető helység határait, előszámálja folyóvizeit és tavait, terményeit stb. Szóval oly becses rajzot ad megyénk-ről, hogy annak nyomán mindenha tájékozódhatunk annak a XIX. század első éveiben elért műveltségéről. Statisztikai adataiból könnyű kiválogatni az oda nem tartozókat. A sok hasznos mellett pl. senki sem ítélné el azért, hogy Perecsényi hosszasan vitatja Arad Orod nevének Orod parthus királytól, a phoeniciai Aradvárostól, vagy egy szent István által ide telepített Orod nevű vezértől való származását. Nem szabad felednünk, hogy a történetíróink oly gyermekesen a szószármaztatásokkal, naiv örömmel kapván mindenben, mi alkalmasnak mutatkozott az összehasonlításra, ha rendszerem volt is egyéb egy kis jól csengő rímnél.

Becsesebbek művének azon fejezetei, mikben a solymosi, világosi, pankotai, zarándi, talpasi, borosjenői, déznai és sebesi várak és várkastélyok multjával foglalkozik. Összegyűjtötte Aradvármegye főispánjainak, tudósainak, íróinak és más jeles férfainak neveit is. Külön szakaszokban figyelmeztet a megyebeli fürdőkre, hasznos ásványvizekre és bányákra; pl. az éppen akkortájt felfedezett jószáshelyi arany- és ezütbányára. Részletesen leírja a kiválóbb természeti szépségeket, barlangokat, erdőségeket, s rajzolja a gyümölcstermelést, melynek emelésében, kivált Galsa, Almás és Sikula környékén, neki magának is jelentős érdemei voltak. A világi állapotok méltatása után az egyháziakra tér át. Felsorolja a csanádi püspököket, de csak Dvornikovitstól fogva, mert a többiek Batthány Ignác püspök följegyzéseiből is ösmereteseek. Közvetlenebb érdekű az aradi káptalan tagjainak és a pankotai apáturaknak megemlézése. Kutatta az ágrisi vagy egresi templáriusok, majd a baziliták és »vörös köpenyes« barátok állapotját. Az aradi ó-hitű püspököknek, illetőleg borosjenői (jenopoltszki) metropolitáknak neveit »az ő szingiliájokból, azaz pásztori leveleikből« betűzgette ki. A főbb monostorok között különösen a kalodvairól, bicskeiről (pécskairól), tótvidékiről (taucziról) és siriairól (világosiról) emlékezik meg, s egyúttal adatokkal bizonyítgatja, már a helynevek tanúskodása szerint is mily ethonographiai változásokon ment keresztül a megye. Számos oklevelet közöl művében és pedig az aradi káptalan hiteles helyként való szereplése magyarázatául is. Közvetlenül érdekelhetnek bennünket a Szegedinecz- vagy Péro-féle, továbbá a Hóra-Kloska lázadásnak megyénkre vonatkozó adatai, melyek azonban inkább csak figyelemgerjesztésre valók s erős kritikára szorúlnak.

Nagy László könyve, az »ezen megyebeli szőlőhegyeknek mivoltait; borának és auszprugjának Ménesiben és egyebütt való készítését; a szőlők műveltetését, jobb gazdáknak bánását, egy szóval az igaz szőlő munkáját« méltatja az utolsó fejezetben, s a szerző más munkáinak fölemlítésével ér véget a kézirat.

Szerencsésebb volt Aradvárosról írt másik könyvével¹⁾, melyért 1815. május 1. Aradvármegye rendei is megdicsérték, Arad városa pedig nov. 30. négyszáz forinttal jutalmazta a szerzőt. Könyve voltaképp előbb említett nagy művének egyik része. Naplója s versei, melyeket különböző

Arad, P. Nagy László Orodjának címlapján.

alkalmakra írt, szintén figyelemreméltó adalékok Aradnak újabb történetéhez. Életének 56. évében, 1827. júniusa elején, éppen akkor hunyt el, midőn újabb lépés történt Aradvármegye monographiájának megírására.

1827-ben ugyanis Szepesházy Károly körlevelet intézett a vármegyékhez, felszólítva azokat, hogy tudassák vele, a magyar föld nevezetességeiről írandó könyve számára, a »keblökben találtató jelességeket.« Aradvármegye a szolgabírákat azonnal megbízta a járásaikra vonatkozó adatok összegyűjtésével; az ekként begyűlt anyag szerkesztésére s a közgyűlés

¹⁾ A régi Orod, vagy-is a mostani Aradnak dólgai. Nagyvárad, 1814. 8r., 76 lap. Címképét kétfelé osztva I. e. könyvben, II. 366. és ezen lapon.

előtt való bemutatására pedig Czucz István táblabíró t hította föl. Czucz külön könyv írását határozta el. Néhány év alatt csakugyan elkészült az első részszel. Buzgó munkálkodása közben érte őt utól a halál, mely Paulison (Aradvármegyében) életének 65. évében, 1830. febr. 13. ragadta el¹⁾.

Czucz István kéziratát örököse, Czucz János megyei ügyész, megörzés végett beadta a vármegye levéltárába. Ott nem borúlt reá porréteg; mert a karok és rendek a néhány év óta körükben élő Fábián Gáborra bízták annak átnézését és sajtó alá rendezését. Fábián, kit közben a m. t. akadémia is tagjai közé választott, mint maga írja, örömmel hajtott fejet e megtisztelő végzésnek, mert kínálkozni látta a kedvező alkalmat, hogy e nemes megyének, hol pályáját a sors kiszabta, egyszer ő is tehessen valamit érő szolgálatot.

Föltett szándékához híven, Czucznak kész szövegén alig változtatott valamit, hogy, amennyire lehet, Czucz írói sajátosságait tükrözze vissza az egész. Beírta tehát azzal, hogy csupán a világos hibákat küszöbölje ki s s hogy »a sok reszelést kívánó« irályt a maga által szerkesztett III. részt stílusához alkalmazza. Egyúttal azonban szigorú szövegkritikát gyakorolt. A történelmi (vagyis I.) részből száműzött minden mesét és csak oly adatokat vett föl, a miket oklevelekkel, vagy legalább tekintélyes történetírókkal igazolhatott. Maga Czucz a megyei levéltáron kívül, mely azonban csak a XVIII. század elejéig megy vissza, egyedül a gyulafehérvári káptalan némely darabját s Katona, Pray és Fejér egyik-másik közlését ismerte. Az a féltékenység, melylyel nemcsak magánosak, de még vármegyék is őrizték oklevél-kincseiket s a mi akkortáiban oly nehézre tette diplomatariumok összeállítását, úgy látszik, Fábiánt is visszatartotta a levéltárakban való kutatástól. »Hogy a régiség homályában — úgymond — hová csekély készüllettel, kalaúz és vezérfáklya nélkül, töretlen úton indúltunk, igen is kevés fölfedezéseket tettünk, megvallani nem szégyenljük« Voltaképp nem is akartak ők egyebet adni a vármegye földjének leírásánál. Azonban — folytatta Fábián — »midőn szemeinket annak vidékein szertesztét jártattuk, majd minden lépten az ősz régiség oly tisztas emlékeire botlottunk, melyek lelkünket, akaratum ellen is, a hajdankor világába ragadták és az ott való nyomozásokra hatalmasan ösztönözték.«

Az I. rész, vagyis históriai leírás, b. Orczy Lőrinc főispán és Solymos, Dézna és Világos várak rézmetszetű képeivel díszítve²⁾, 8r. XXVIII és 263 lapon 1835-ben meg is jelent és pedig a vármegye karainak és rendjeinek ajánlva. Ő maga viselte a nyomtatás költségeit, mert Aradvármegye, melyől megbízását nyerte, nemcsak, hogy tiszteletdíjat nem adott, de még csak a munka kiadásáról sem gondoskodott. A munka e részében a vármegye neve, határai és kiterjedése, járásai és tisztviselői,

¹⁾ *Tud. Gyűjt.* 1830. XII. 124. A háromsoros közlés írója »mint a honi literatura munkás barátjáról« emlékezik meg róla. — ²⁾ L. e. könyvben, II. 9., 36., 272., 522.

gyűlései, helységei és birtokosai, hadi és házi adója, fegyvere, fölkelései, a határán letelepített granicsár katonaság, a megye pecsétje, szőlőhegyei, régi várai, egykori káptalana, apátságai és monostorai, egyes városai és helységei, régi lakosai, vallásviszonyai, a zsidók sorsa, a megyebeli szorgalom, tudományos műveltség, az egyházi és világi jelesebb emberek s a megye viszontagságai vannak egyszerű, keresetlen nyelven ismertetve. Az oklevéltár 40 darabot tartalmaz.

A második rész jobbadán szintén Czucz munkája; tartalmát azonban külön megyei bizottság vizsgálta meg, irány tekintetében pedig egészen átdolgozta Fábián, s jobbadán a szerkesztés is az ő érdeme. E második rész sohasem jelent meg nyomtatásban s kéziratban hevert Fábián Gábor iratai közt¹⁾.

Aradvármegye geographiai leírását tartalmazza s negyedréiben 239 lapra terjed. Először is megye mostani hatáiról, kiterjedéséről és felosztásáról szól, azután pedig sorra veszi a négy járásnak minden városát és faluját. — Mindenütt elősorolja, a helység határait, megemlíti a határ nagyságát, a házak s lakóik számát, ezeknek foglalkozását, erkölcséit, szokásait stb., a helyrajzi nevezetességeket s felsorolja végül a földesurakat. Toldalékul e kötethez is két oklevél járul. Oly világos képet nyújt a vármegyének akkori állapotáról, hogy valóban sajnálkoznunk kell ismeretlenül-maradásán. Ma már valóságos történelmi forrás.

A harmadiknak a vármegye statisztikáját kell vala tartalmaznia. Ebbe bele sem kezdett Czucz, ellenben, mint az I. rész előszavában írja, teljesen elkészült vele Fábián. Szerénte e rész «a megye mostani állásának physikai és morális tekintetben való ismertetésével foglalatoskodván: annak, mint hazai külön törvényhatóságnak rövid statisztikáját adja elő.» E rész érdekében gyakran járt a megyében, a leghitelesebb forrásokat használta. Kész munkát külön bizottság vizsgálta felül. Annál inkább sajnálkozhatunk, hogy csak kéziratban maradt; de úgy látszik, teljes mértékben használta azt *Fényes Elek*, ki a vármegyék közreműködésével dolgozta ki Magyarország geogr. leírását. Ezután 35 évig alig történt valami. *Parecz István*, († 1894. mint Aradváros tanácsosa) 1871-ben a magyar orvosok és természetvizsgálók aradi nagygyűlése alkalmából közrebocsátotta ugyan «Aradmegye és Aradvárosa ismertetés»-t²⁾, ez azonban, egyszerűen alkalmi füzet. Arad és vidékének multjához benne *Török Gábor* járult adalékokkal, mint ki e tárgyban sok jegyzetet tett. A néprajzi viszonyokat *Varga János*, az éghajlatot dr. *Roth Albert* ismertette. A föld- és természetrajzi, kereskedelmi és iparállapotokról is találunk rövid tájékoztatást.

¹⁾ 1885-ben, midőn az aradi Kölcsey-egyesület emléktáblával jelölte meg a jeles író lakóházát, fia, Fábián László, akkor aradi törvényszéki bíró, jelenleg Aradvármegye és város főispánja, szíves volt nekem ajándékozni e második rész egyetlen példányát, mely elejétől végig Fábián Gábor kézírása. — ²⁾ Aradon, Réthy Lipót nyomdájában. 4r. 110 lap.

Kisebb monographiákon kívül fölemlíthető Rácz Károlytól a zarándi egyházmegye története¹⁾, mely sok becses adatot tartalmaz, de nem kizárólag Aradmegyeről; s végül Lakatos Ottótól Arad város története. Ez érdemes munka 1881-ben három kötetben jelent meg²⁾. Lakatos eleinte csak a városnak a szabadságharcban való szereplését akarta leírni. Barátai azonban arra kérték, írnia meg a városnak homályba burkolt egész múltját. Csak adattárnak nevezte művét, de Tocqueville szavaival vigasztalódott, hogy éppen igénytelen, nem mesterkéltné művek, sok tekintetben jobban felvilágosítják a kutatott kor jellegét, mint más nagyobb munkák. És az 1882. július 16-án elhunyt aggastyánnak könyve, kivált az utóbbi másfélszázad történetére nézve, mindig is fontos segédeszköz marad Arad multjának megismerése tekintetében.

Másfélszázad alatt igen sokat változott az irodalom ízlése és dicsőségére válik, hogy oly sokat változott. Arad történetéhez és ösmertetéséhez adatokkal járult ezeken kívül Bajai Pál, Dugonics András, Jaics Marián, Molnár Pál, Miletz János, Szöllőssy Károly, Szondy Imre és Béla, Váli Béla, Csepreghy György, Karácsonyi János, Csánki Dezső stb. is. Bél Mátyás, Csáky Miklós, Török Béla, P. Nagy László, Czucz István, Fábíán Gábor bizonyos tekintetben hivatalos monographusok voltak. Részben hívatottak is. Műveikből sok tanulságot s nem kevés lelkesedést meríthetünk. A közönségnek jogában áll, hogy megfedekezzenek róluk; a modern monographus azonban elősmeri érdemeiket s az általuk tört úton kevesebb küzdelemmel közeledik céljához. A jelen monographia megíratását 1884. decemberében határozta el Aradvármegye, Aradváros és a Kölcsey-egyesület.

Első sorban szóltam a monographiákról, mert ezek Arad irodalmának legsajátabb alkotásai. Máskülönbén az írókat, tudósokat csak személyes viszonyaik kötötték Aradhoz, mely sok körülménynél fogva nem válhatott a szellemi műveltség igazi középpontjává. Hiszen 1775. ápril 25. a helytartótanácsnak azt jelentette a vármegye, hogy kebelében nemcsak nyomda, de még naptárkereskedés sincs. Budai kereskedők szoktak naptárakkal lejönni az aradi vásárookra³⁾. Az első könyvkereskedőket és könyvtőket csak 1787. említi Aradon⁴⁾. Az első rendszeres könyvkereskedést 1825. nyitotta Bettelheim Mór és Ignác s a másodikat Goldscheider Henrik 1859-ben. 1749-ig még csak Corpus Jurisa sem volt a megyének⁵⁾ s ezt azután, más törvényekkel és jogi könyvekkel együtt, egy-egy külön budai úton kellett megvenni. Egyideig maga a vármegye gyűjtött megrendelőket a könyvekre, de ezeket is rendszeresen csak valamely kínálkozó alkalommal hozatta el Pestről, Pozsonyból, Bécsből, hol nyomtatványainak egy részét készítette. Szinte megijedt azután, mikor 1769-ben⁶⁾ Torkos

1) Arad, 1880. — Sr. 290 lap. — 2) Arad, 1881. — Sr. 252, 274 és 368 lap. Lakatos arcképe e könyvben, II. 552. — 3) *Jk.* 1775., 123., 187. — 4) *Journal*, 349., 2504. — 5) *Jk.* 1749., 70.; 1782. ápr. 15., 56. — 6) *U.-o.* 1769., 104.

László gyógyszerészeti könyvéből 6 helyett 7-et hozott haza Kászonyi András; viszont azonban 1790. május 27. még arra is ő maga, a megye, adott engedelmet, hogy a pesti újságra, vagy Tertina lapjára előfizetőket gyűjtsenek¹⁾. 1794. vádat emeltek ellene, hogy akadályozza a nem-magyar nyelvű könyvek eladását²⁾.

Ilyen föltevésék ellen tiltakozott ugyan, de — kivált 1790-től — mind melegebben szólalt föl a magyar nyelv és irodalom érdekében. Már pl. 1794. ápr. 29.-én is kívánatosnak tartotta egy *magyar tudós társaság* felállítását s utóbb is buzgólkodott annak s a nemzeti muzeumnak ügyében³⁾. Örökre emlékezetes Aradmegyének az a nyilatkozata, melyet 1794. ápril 29. a *sajtószabadság* érdekében tett⁴⁾ s melyet 1837. nov. 28., midőn már 1818. óta magának Aradnak is volt sajtója, nem kevesebb tüzzel ismételt⁵⁾. Egyébiránt a sajtószabadságot Arad város tanácsa még 1847. is úgy értelmezte, hogy az ott megjelenő hírlap cikkei, melyeket a királyi censor már amúgyis átnézett, a városi kapitánynyal is átvizsgáltatta s jogának elvesztésével fenyegette a szerkesztőt, ha ezt a második censurát el nem ösmerné⁶⁾. Azonban 1848. márcz. 22. Aradon is megünnepelték a sajtószabadságot⁷⁾, melynek hiányát az absolutismus és a provisorium idejében még annyiszor kellett éreznie az aradi sajtónak.

Aradon az első nyomdát *Michek* Antal 1818. végén alapította; első nyomtatványai az I. Ferencznek 1819. febr. 12. tartott nevenapjára s a Salbek Jakab lakodalmára P. Nagy Lászlótól készült versezetek. Ez időtől 1825-ig csak Nagy Lászlótól 25 kisebb-nagyobb füzetet adott ki⁸⁾. 1826. a temesvári *Klapka* József is nyitott főnyomdát, melyet azonban már 1834. előtt átvett *Beichel* József, ettől pedig 1848-ban *Schwester* Ferencz. Időközben 1838. *Tököli* Sebő is külön nyomdával és könyvtárral ajándékozta még az aradi g.-keletieket⁹⁾; ez azonban nemsokára megszűnt s az aradi g.-kel. egyházmegye mostani nyomdája csak 1879-ből való. *Schmidt* József 1840—50. közt működött Aradon; 1850-ben *Goldscheider* Henrik, 1874. pedig *Ungerleider* Albert és *Hatos* István vették meg ezt a nyomdát. *Réthy* Lipót korábban szarvasi, majd gyulai könyvnyomtató, 1858-ban költözött Aradra, hol máig mintegy 200 kötet munkát nyomtatott ki, nem

¹⁾ *Jk.* 1790. 35., 64. — ²⁾ *U.-o.* 1794., 45. — ³⁾ A magyar akadémiának Aradmegyében született vagy működött tagjai 1830—1895. közt: *Benkő* Dániel (született 1799., † 1883.); *Beszédes* József (1817—52.); *Csiky* Gergely (1822—91.); *Érkövy* Adolf (1820—83.); *Fübián* Gábor (1809—77.); *József* és *István* nádorok, a mennyiben mint nagybirtokosok szintén ideszámíthatók; *Kerekes* Ferencz (1807—50.); *Kéry* Imre (1815—87.); *Ormós* Zsigmond (1813—94.). Az élők közül: József főherceg, Lóczy Lajos, Márki Sándor és Réthy László. — ⁴⁾ L. e. könyvben, II. 497. l. — ⁵⁾ *U.-o.* II. 540. — ⁶⁾ *Váli*, Aradi színészet, 54—56. *Lakatos*, III. 132. — ⁷⁾ L. e. könyvben, II. 553. — ⁸⁾ Teljes jegyzékek *Petrik*nél, Magyarorsz. Bibliographiája, II. 833—5. — ⁹⁾ *Jelenkor*, 1838., 186. Tévedésen alapúl *Lakatos*nak (III. 122.) az az állítása, hogy Aradon a század első felében a váradi Tichynek s a pesti és pozsonyi Patzkónak is lett volna nyomdája.

is szólva az egyszerű nyomtatványokról s az Alföld 34 évfolyamáról¹⁾. 50, majd 60 éves működésének ünnepét méltán ülte meg Arad közönsége. Ő, továbbá *Gyulai István*, ki 1868. nyitotta meg nyomdáját s az Aradi Nyomda-Részvénytársaság stb. már nagyban járult az irodalom decentralisatiojához és ahhoz, hogy Arad idestova a vidéki irodalom egyik közép-pontja legyen. 1887. óta Pécskán *Ruber E.* is állított nyomdát.

Arad első nagyobb irodalmi és közművelődési társulata a *Kölcsey-egyesület*, mely 1881. decz. 15.-én Tabajdi Károly főispán elnöke alatt alakult²⁾ s tagjainak száma csakhamar 600-ra szaporodott. Évkönyveiből csak 5 kötet jelent ugyan meg, felolvasásai azonban lassankint egész író-és irodalombarát-közönséget teremtettek, mely idáig mintegy 200 felolvasáson s több irodalmi és közművelődési ünnepen találkozott egymással³⁾. Irodalom és közönség közt kapcsot képeznek a *hírlapok és folyóiratok* is, melyek mindnagyobb érdeklődés mellett jelennek meg.

Arad legrégebbi hírlapja az *Arader Kundschaftsblatt* volt, melyet *Schwester Ferencz* 1837. indított meg s azt, hetenkint egyszer, egészen 1849. szept. 15.-ig szerkesztette; közben, 1839. okt. 5., »*Az Aradi Tudakozó-Intézet magyar Hírlapja*« czímmel alapított hetilapot s azt 1840. jan. 20.-ától »*Aradi Hirdető*« czímmel folytatta. »Magyarokat keresek!« kiáltott a szerkesztő, mikor 1841. végén meg kellett szüntetnie lapját; 1845-től azonban ismét áldozatokkal is kiadta azt és csak 1853-ban szüntette meg. Lelkes szöszölője volt a szabadságharcz ügyének; az absolutismus korában magyar s német szöveggel jelent meg. 1848. július 1. *Bangó* Pető *Arad* czímmel indította meg az első magyar aradi politikai és irodalmi hetilapot, mely a *Feiteles* Leó szerkesztésében megjelent és a teljesen hasonló irányú Patriottal együtt folytonos kitartásra bátorította a bombázott Arad népét⁴⁾. A Patriottot kellően, az Aradot azonban alig pártolta a közönség; mégis megígérte, hogy »hazánk és városunk terhes körülményei daczára is« 1849-től hetenkint kétszer fog megjelenni. Erre azonban nem nyílt alkalom. 1849. aug. 5—11. már csak a hivatalos *Közlöny* négy utolsó (163—166.) száma képviselte Aradon a magyar hírlapirodalmat. 1849. szept. 15. elnémult a *Kundschaftsblatt* is. 1850. augusztusában *Goldscheider* Henrik megalapította az *Arader Anzeigert*, mely magyar-német szöveggel jelent meg 1853-ig s ennyiben az Aradi Hirdető folytatásának tekinthető; 1853-tól csak németül járt, bővült és erősödött, sőt 1860-ban *Arader Zeitung* czímen már *naponkint kétszer* megjelenő politikai lappá

¹⁾ Életrajza Alföld, 1883., 33. — ²⁾ A Kölcsey-név választása nem véletlen műve. Kölcsey idealismusának Aradon mindig sok híve volt. Kölcsey emléksobrára Aradvármegye társadalma már 1840-ben többet adakozott, mint az ország akármely más vidéke. L. *Márki*, Író és közönség. Arad és Vidéke, 1884., 290. — ³⁾ Bővebben ez évkönyvekben. — ⁴⁾ A magyar nemz. muzeumban az Aradnak csak 9., 13., 16—22. számai vannak meg, de ezek is hiányosak. Színnyei; ki ezeket őrzi, mégis azt írja (M. Irók, I. 521.), hogy csak 11 szám ösmeretes.

alakult át. 1861. őszétől 1873-ig naponként csak egyszer adták ki. Ekkor, a Goldscheider-czég bukásával, Réthy Lipót ugyanazon czímen folytatta, de félév múlva már megszüntette; a régi lapot pedig a nyomda új tulajdonosai, Ungerleider és Hatos *Neue Arader Zeitung* cím alatt tartották fenn.

Magyar hetilapot csak 1858. októberében alapított ismét Goldscheider. Az *Aradi Híradó* azonban melyet Grünwald Manó, majd Óváry Lipót szerkesztett, ha keresk. tudósításainak szárazságát szépirodalmi közlésekkel kívánta is enyhíteni, mivel 300 előfizetője sem akadt, már 1860. febr. 1. megszűnt, Bettelheim Vimost pedig a hatóság egymásután háromszor is elutasította azzal a kérelmével, hogy politikai napi lapot alapíthasson. Végre azonban 1861. aug. 1. Márton Ferencz szerkesztésében, Bettelheim kiadásában s Réthy nyomdájában 160 előfizetővel mégis megindulhatott az *Alföld*. A rendőrség zaklatásai következtében Márton egy év múlva visszalépett s a szerkesztést *Környei* János vette át. A rendőrség 1863. jan. 29. betiltotta a lapot, mely azonban ápril 1-től *Arad* czímen a régi szellemben, de mint új lap folytatta pályáját és június 3-ától fogva hetenként csak háromszor jelenhetett meg. Az anyagiakkal s a rendőrséggel örökösen küzdve sem csüggedt. 1866. július 1. ismét felvehette régi Alföld-nevét s az alkotmány helyreállítása után a vidék legvirágzóbb napilapjai közé tartozott. 1867. okt. 1. óta *Tiszti* Lajos pártszínezet nélkül szerkesztette szept. 15.-ig, midőn b. *Bánhid*y Béla vette át. Ekkor ugyanis a kiadó eladta a lapot a baloldalnak, hogy közlönye legyen ennek az 1868. január 1. *Aradi Lapok* czímmel megindult deákpárti lappal szemben, melyet Asbóth János, majd Oldal József s végül Tabajdi Károly szerkesztett. A választás küzdelmeinek lezajlásával Bánhidy 1869. ápril 17. kilépett a szerkesztőségből, s a lap egyelőre ismét pártonkívüli állást foglalt el, mire jún. 29. Tabajdi is megszüntette az Aradi Lapokat¹⁾. Az Alföldet ez időtől fogva 1882. végéig *Tiszti* Lajos szerkesztette s oly népszerűvé tette, hogy az előfizetők száma csakhamar 1000—1200 közt ingadozott s Atzél Péter Bettelheimnek 1875. jún. 1.-én már tizenötezer forintot adhatott a tulajdonjogért. 1875-ben a lap a szabadelvűpárthoz, de csakhamar a mérsékelt ellenzékhez csatlakozott, melynek aradmegyei vezérférfiai 1881-ben meg is vették az Alföld tulajdonjogát.

Ez év január elsején *Varga* János szerkesztésében 574 előfizetővel indult meg az Aradon 1880-ban alakult függetlenségi párt közlönye, az *Arad és Vidéke*, mely rövid idő alatt szintén ezer előfizetőt csoportosított maga körül. Legkésőbbben szervezkedett a szabadelvű párt, mely *Reviczky* Gyula szerkesztésében 1883. decz. 25. adta ki közlönyének, az *Aradi Hírlap*-nak (a mai Aradi Közölnynek) bemutató számát. Így most már Aradnak egyszerre négy napilapja s a négynek együttvéve mintegy 3500

¹⁾ *Bibliophil*, az Aradi Lapok történetéből. Aradi Hírlap, 1884., 138.

előfizetője volt. A mellett az Aradvidéki Tanítóegylet Közlönye (1876—8.), majd az Általános Tanügyi Közlöny (1879—83.), a *Minte si Inima*, majd a *Biserica si Scolă* (1877-től), stb. a népoktatás érdekeit szolgálták; 1882-ben indult meg a *Középiszkolai Szemle*, melyet az aradi kir. középiskolák tanárainak megbízásából dr. Jancsó Benedek szerkesztett. Gyökeres javításokat sürgetett. A középiskolák ügyében fölvetette az egységes középiskolák, a tanári *pragmatica* stb. eszméjét s mindenestre része volt abban, hogy a tanárvilág önérzete emelkedett.

Még néhány ismeretterjesztő és élczlap egészíti ki a sorozatot¹⁾, mely eléggé mutatja, Aradvármegyében mennyire megerősödött a közszellem s mily része volt annak fölélesztésében s fejlesztésében az aradi hírlapirodalomnak.

Azokról az írókról, kik az utóbbi másfél században Aradon születtek, vagy hosszabb-rövidebb ideig ott működtek, csak igen röviden emlékezhetem meg; mert hiszen az irodalmat valóban nem lehet vármegyék szerint decentralizálni.

A *szépirodalom* úttörői Aradban a Csernovicsok. Dr. *Csernovics* Ferencz jezsuita (szül. 1680., † 1736.) világéletében a vármegyén kívül működött és csak családja összekötéseinél fogva tartozott ide. Latinúl már 1724. írt egy elbeszélő költeményt Hunyadi Jánosnak az ozmánokon nyert győzelmeiről, a következő évben pedig, névtelenül, magyar hősök és hősnők leveleit adta ki s néhány alkalmi költeményt is írt²⁾. Ellenben *Csernovics* Demeter, János alezredes fia, († 1759.) már az illyr-tót nép dicsőítésére írt egy panegyricust³⁾. Mint alkalmi versek írói tűntek föl *Koricsánszky* Márk szent-annai tanár († 1752.), *Schleichart* Bernát radnai barát (1776.); *Biglek* László szent-annai plébános, ki 1789. egész kötetre való latin epigrammákat adott ki; *Györffy* András őrnagy (1801—3.), ki négy nyelven írogatott; *Patonyi* Taddé aradi tanár (1817), Illei *Takács* Károly, egyideig pécskai pap, »egy ezen században ritkítható, bölcs és mesterséges magyar versszerző, kinek a papi tudományos munkáin kívül számta-

¹⁾ Mindezekről *Szinnyei* hírlapstatisztikái a Vasárnapi Újság több évfolyamában; továbbá *Lakatos*, III. 98—115. és *Szóllóssy*, *E. Illés*, Huszonöt év egy magyar lap életében. (Az »Álföld« első huszonötévi folyama). Arad, 1886., 8r. 121 lap. Arad legkitünőbb, már meghalt, vagy Aradról eltávozott hírlapírói: *Török* Gábor, Kossuth lapjainak levelezője; *Margitay* Gábor, *Bangó* Pető, *Jeiteles* Leó, *Schwester* Ferencz, *Grünwald* Manó, *Óváry* Lipót, *Márton* Ferencz, *Vertán* Endre (Kunágoti), *Tabajdi* Károly, *Eördögh* Endre, *Csemeghy* Károly, *Környey* János, b. *Bánhidy* Béla, *Asbóth* János, *Oldal* József, *Kornis* Károly (Amerikában a *Száműzöttek* Lapjának szerkesztője), *Fügh* Károly, *Rózságyi* Antal, *Szekula* Mór, *Makovetz* János, *Varga* János, *Jancsó* Benedek, *Sümegi* Kálmán, *Iványi* Ödön, *Méray-Horváth* Károly, *Szabados* János (1863—69. a »Szegedi Híradó« szerkesztője), *Véssi* József (1894-től a *Pesti Napló* szerkesztője), *Kishalmy* Ferencz (Iosonczy, majd lippai szerkesztő) stb. A legösmertebb aradi román publicista *Popa* György és *Slavici* János. — ²⁾ Életrajza *Szinnyeinél*, II. 325—6. — ³⁾ Panegyricus illustri populi Illyriorum slavini. 1759. 4r. 4 levél.

lan ékes versei látának napfényt¹⁾. *Czucz* István 1790. a szent korona hazajövetelére s a koronaőrző sereg tiszteletére adott ki magyar verseket; *Horga* Miklós szőlősi g.-kel. pap, ki öt nyelven beszélt, alkalmi verseken kívül románul az Okos ember tüköre címmel is írt egy könyvet. Verselt *Missó* Illés Mihály minorita is²⁾. *Tertina* Mihály, a híres latin poéta, kinek egy Napoleonra írt epigrammját Canova véste márványba³⁾; *Tóth* Farkas, ki 1790. magyar verseket írt a szent korona hazahozataláról, stb. s Arad-megye nevében deák versekkel üdvözölte a békési főispánná lett Lovász Zsigmondot; továbbá *Tóth* Kamill, *Szathmáry* István (1834.), *Vizer* Ádám (1840—6.), *Urbányi* Imre és András (1822—37.), *Engel* János aradi orgonista (1823.), *Edelspacher* Imre (1827.), *M. Institoris* János (1837.), *Rätz* Jeromos (1821—2.), Csernátoni *Vajda* Péter (1834.), *Egyed* Imre (1825.) *Farkas* Miklós (1817.), gróf *Fekete* Ferencz, *Munkácsy* János *Knöpfler* M. (1825.), *Lóczy* János (1828.), *Csontos* István (1829.), *Gaal* Damasczén (1834—42.), *Schweiger* Antal gymn. tanár (1817.), *Mandik* András gymn. igazgató (1820.), stb. A legtermékenyebb alkalmi verselő azonban *Perecsényi Nagy* László volt, kitől 1801—1827-ig önállóan 38 üdvözlő és kesergő vers, »lantolag«, »mezengy« s más e féle jött ki⁴⁾. Fontosabb ezeknél Orodiasa, mely 3 könyvben 1804. jelent meg⁵⁾ s az alkalmi verseknek egész anthológiáját tartalmazza. Kísérletet tett a költői elbeszélés terén is. Verseiben írta meg Léta magyar vitéznek és Zamira pannoniai kisasszonynak a földön és tengeren történt viszontagságait (Pozsony, 1800.), Szakadár esthonnyai magyar fejedelem bujdosását (Pozsony, 1802.) stb. Még nagyobb dicsvágygyal készült Galliasa⁶⁾, melyben, a népies iskola epikájával szakítva, klasszikai szellemben kívánt hőskölteményt írni egy modern hősről, a nélkül, hogy a krónikamondáson felülemelkedhetett volna⁷⁾. Azért azt a honorariumot kapta, hogy Bohus János elengedte a 45 akónyi bortermése után járó tizedet; emezt maguk Metternich és Schwarzenberg herczegek nyomatták ki. (Igaz, hogy ezelőtt Talleyrand hg. által magát Napoleon császárt kérte erre).

Perecsényit különben saját kora sem tudta élvezni. Mint történetírót és költőt egyaránt kigúnyolta őt *Kazinczy* az Izéhez írt versében. «Poéta vagy s historikus — úgymond. — Mi vagy nagyobb? — biz' én nem értem. — Silány versed beszédi fagy, sem sírnom nem hagy, sem nevetnem, de fáznom, izzadoznom hagy; a másik (a történeti) munka hagy nevetnem s nem sokkal többet, mint nevetnem. Már ért az exotericus: historizáns poéta vagy s poétizáns historikus»⁸⁾.

¹⁾ *Vay*, Német hívség, 499. — ²⁾ *P. Nagy*, Orodias, 238. — ³⁾ 1808-ban Hold aradi faluban telepedett le, de csak rövid időre. — ⁴⁾ *L. Petrik*nél, II. 832—5. — ⁵⁾ Orodias. Libri tres. N.-Várad, 1804., 8r., XVI., 355 és 4 l. Ismerteti *Szöllőssy*, Aradi Közlöny, 1887., 351. — ⁶⁾ Gallias, azaz a frantziákkal előbb, azután a frantziák ellen viselt 1812—5. eszt. háborúkról. Pest, 1816. 8r. VI., 128 lap. — ⁷⁾ *Toldy*, Irodalomtört., II. 26. — ⁸⁾ *Abafi*, P. Nagy Lászlóról. Figyelő, XI. 308—314. l.

Körülbelül hasonló ítéletet mondott *Voltaire* az aradi Mirabeauról, gróf *Fekete* Jánosról, ki saját francia verseit s elmékedéseit¹⁾ két átalag tokaji bor kíséretében küldte meg neki. Azt felelte, hogy bora jobb, mint a verse²⁾. II. Lipót koronáztatását s Alexandra Pavlovna s József nádor

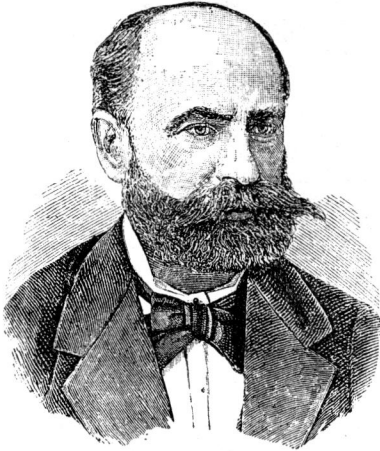
Sárosy Gyula.

menyegzőjét szintén francziául, a campo-formioi békét s az 1802. évi országgyűlés megnyitását magyarul énekelte meg. Washington halálára írt verse kéziratban maradt. Jobbadán kéziratban hevernek *Vásárhelyi*

¹⁾ Mes rapsodies ou recueil de differens essays de vers et de prose. Névtelenül. Genf, 1781. Két kötet. — ²⁾ *Szinnyei*, III. 299.

Jánosnak (szül. 1800. † 1843.) költeményei is, csak néhány jelent meg a Hébében, Aurorában, Szépliter. Ajándékban és Minervában¹⁾. *Gaal* Damaszczen aradi minorita tanár 1847-ben 113 költeményt egy kötetbe szedve adott ki²⁾. *Bangó* Pető költeményei, melyek a negyvenes évek legjobb lapjaiban jelentek meg, maig sincsenek összegyűjtve.

Valamennyinél izmosabb költői tehetség volt *Sárosy* Gyula (1816—1861.³⁾), kinek borossebesi szülőházát 72 évvel utóbb (1888.) méltán jelölte meg az aradi Kölcsey-egyesület. Már 1845-ben úgy ítélték róla, hogy «verseiben erő, mélység és képzeletgazdagság vagyon; azok a való és tulajdonképi költészet virágai, talpraesett szüleményei a teremtő erő- és ösztönnek; jelesek azon felül egyenlőn formában és nyelvben, mert Sárosy mindkettővel mesterileg bánik»⁴⁾. A Kisfaludy-Társaság már 1847. tagjai közé választotta. A forradalom idejében rendkívüli hatást tett ponyvára került Aranytrombitája⁵⁾; a Gyémánt trombitát már nem hozhatta forga-

Szabados János.

lomba. Igazán népies és egyúttal forradalmi szellem alkotása mindkettő. Hazafias versei az ötvenes években is nagy hatást tettek; ennek jele, hogy 1858-ban először összegyűjtött költeményeire 2000 előfizető jelentkezett. Legszebb dalait Aradon írta; itt kezdte meg a «Két művész» című költői elbeszélését is, mely azonban, az irodalom nagy kárára, kéziratban maradt.

A negyvenes éveknek legragyogóbb nevű költői és elbeszélői találkoztak 1844-ben az Aradi Vészlapokban, melyet Császár Ferencz szerkesztett s 1857-ben Az Én Albumomban, melyet Sárosy adott ki. Ez utóbbi évben lépett föl csinos dalaival *Aradi* (Rochel) Béla, ki azonban már 1861. és *Biró* Imre, ki már 1863. elhunyt⁶⁾. *Hajnalka*, családja nevéen Bálintfy Etelka, Rózsaági Antalné, (szül. Borosjenőben, 1844). 1860. óta közölgetett költeményeket a lapokban s azóta három kötet költeményt adott ki⁷⁾. *Szabados* János (szül. Sikulán, 1839. szept. 29.-én, † mint Szegedváros tanácsosa és helyettes polgármestere 1891. okt. 27.) már 1860-ban kiadott egy kötet költeményt («A hazáról és szerelemről») s azután is sok szép költeményt és aesthetikai cikket írt a hatvanas évek

¹⁾ Összes költeményeinek gyűjteménye az aradi lyceum Vásárhelyi-könyvtárában. Életrajza *Márkitól* Lakatosnál, III. 90—1. — ²⁾ Költészeti koszorú. Szeged, 1847. N8r. 256 l. — ³⁾ Életrajza *Abafitól*, Figyelő, XII. 81—97. és 161—179. E könyvben, II., 705. — ⁴⁾ *R.* (Riskó Ignác) az Életképekben, 1845. — ⁵⁾ Debreczen, 1849., ívrét, 24 lap. — ⁶⁾ *Hölgyfutár*, 1861., 10. sz. *Szinnyei*, I. 220. és 1082—3. — ⁷⁾ Életrajza *Márkitól* Lakatosnál, III. 24—5.

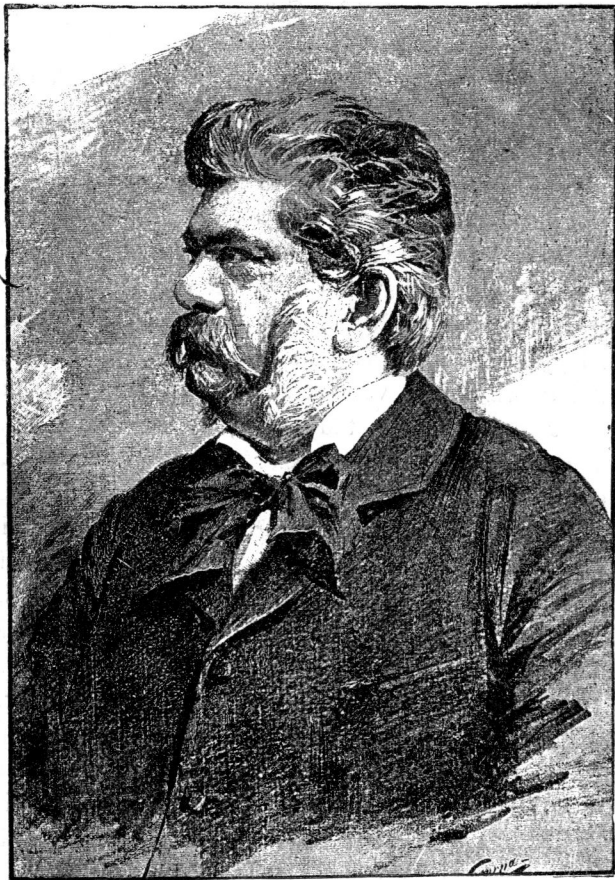
lapjaiba; ezeknek összegyűjtésére azonban csak 1885-ben gondolt. Nagy hatást tett Petőfihez írt ódája, melyet az őt is bevásztó Petőfi-társulat első nagygyűlésén olvasott fel, vagy Szeged ünnepére (1883.) írt költeménye¹). Sokkal termékenyebb író *Benedek* Aladár, családja nevéen Náray Iván (szül. Aradon, 1843.), ki 1864. óta közölt költeményeit 6 kötetben szedte össze és sokáig kedveltje volt a divatlapok közönségének²). — *Dobó* (Dobrov) László Aradon 1869., *Györgyössy* Rudolf pedig 1870-ben gyűjtötte össze költeményeit. *Fankai* József (Csizmazia János), az Üstökösnek »Az ország kortese« néven ösmert munkatársa, Aradon már 1861. száz költeményt adott ki. *Földes* János, aradi törvényszéki bíró, »Teremtés« címmel versekben írt meg egy ugor hitregét. Dálnoki *Nagy* Lajos megyei főjegyző, *Pekry* Károly, *Decsy* Géza, *Farkas* Ferencz, *Seyfried* Ernő eleki orvos († 1889. május 13.) és az oly korán elhunyt *Mészáros* István mint lyrikusok érdemelnek említést. Aradon egy évig (1884.) tartózkodott a Pán halálának halhatatlan írója, *Reviczky* Gyula (szül. 1855., † 1889.), kit igazán csak kora halála után kezd szeretni nemzete³). Az aradi románok legjelesebb lyrikusa *Stanescu* Imre Vazul (szül. Aradon, 1841.), ki mint humorista is nevet szerzett és *Tuducescu* Athanáz.

A *színműírás* terén Aradon, tudtommal, *Hüeber* Antal aradi ferenczrendi szerzetes próbálkozott meg először, ki 1750-ben b. Haruckernné kívánságára egy német verses színdarabot írt, melyet Gyulán s Nagy-Károlyban ízléstelensége mellett is többször játszottak⁴). Az aradi minoriták 1759—1777. s a szentannai kegyesrendiek 1783-ban iskolai színjátékokat is előadtak. Az utóbbiak közül *Radlinger* József maga is írt egy pásztori játékot. *Sehy* Ferencztől, Aradmegye volt esküdtjétől, Pesten már 1794-ben színre került az *Erőszak és jutalom*, s A muszkakatona. 1818. nyarán P. *Nagy* Lászlótól az aradi színészek egy aradi tárgyú darabot (Az öthalmi tor Orodon) adtak elő; harmincz év múlva azután 1848. május 22.-én Havi Mihály és Gócs Ede aradi színigazgatók 12 aranyat tűztek ki egy Arad történetéből vett drámára⁵). Aradi tárggyal azonban ismét csak *Jókai* Mór tett kísérletet, a nélkül, hogy sikert arathatott volna »Az aradi hősnők« című, Péró korából vett drámája, melyet a nemzeti színház 1891. febr. 6. mutatott be. *Sárosy* Gyula már 1837. befejezte, elő azonban sohasem adatta »A királyné titka« cz. drámáját s kevésbé tetszett »Az idegenek Aradon« című vigjátéka, melyet 1847-ben Aradon hozott színre⁶). *Degré* Alajos 1850-ben mint az aradi vár foglya

¹) Életrajza Szegedi Híradó, 1891. 281., Vasárn. Újság, 1891. 44. (arczképpel) és Magyar Hírlap, 1891. 219. — ²) *Szinnyei*, I. 823—5. — ³) Mint parasztköltő, érdekes jelenség *Csudar* Mihály (ismertette *Márki*, Figyelő, 1883. XIV. 288—297. és külön füzetben) és *Sándor* Lajos nagyzeréndi szállócsész, ki 1879-ben névtelenül verselte meg Nagy-Zerénd vésznapijait (16r., 12 lap). A világosi *Páger* János pedig, Hazafi Veray János módjára, nyomtatott verseivel bejárta az egész országot. — ⁴) *Haan*, a békésm. tört. társ. évkönyvében, I. 20—23. — ⁵) *Aradi Híradó*, 1848., 125. — ⁶) *Figyelő*, XII. 89—97.

írta «Bál előtt és bál után» cz. vígjátékát, melyet Aradon Szerdahelyi Kálmán jutalmára adtak elő. *Horvát* (Horovitz) Lipót (szül. Petrisen, 1845), 1879—82. gyoroki, utóbb világosi plébános, az akadémia pályázatain többször keltett figyelmet történelmi drámáival. (Sophonisbe, Az izmaeliták, Borics czár, Agrippina stb). *Deésy* Zsigmond «Toldi Miklós

Csiky Gergely.

első diadala» című drámája (1861), hazafias hangjával hatott. Almási *Balogh* Tihamér, szintén aradi orvos korában (1865—70). tűnt föl első vígjátékával (A miniszterelnök bálja), melyet Aradon 1869. adott ki, s melyet ezután az *Adieu*, A halálos büntetés eltörlése, *Clarisse*, A milimári, A Borzáné Marcsája, A tót leány, Arany lakodalom, Sári néni stb. követett¹⁾. *Lukácsy* Sándor (szül. Aradon, 1835). körülbelül 30 népszínművel, drámával stb. gazdagította az irodalmat; A tükör, A fegyver-

¹⁾ *Szinnyei*, I. 487—490.

kovács; Egy magyar nábob, A bakter, A honvéd család, A zsidó honvéd, Lengyel száműzöttek, Ubrik Borbála, Kósza Jutka, A vereshajú, A zsan-dár, A csirkefogó, A szomszéd kakasa stb. közül nem egy volt a budapesti népszínház divatos darabja¹⁾. *Varga* János aradi ügyvéd (szül. Szegeden 1844. † Aradon 1881.) szintén népszínműveivel (A bíró fia, Szomszéd uram, A malom alatt, A bácskai rezervisták) s egy vígjátékával (A véletlen) aratott némi sikereket. *Benedek* Aladár, *Csáktornyay* Lajos, *Fertsek* József, E. *Illés* László, *Lukácsy* Miklós, *Rajner* Béla stb. szín-darabjain kívül figyelmet keltettek *Somló* Sándor aradi színésznek (1887—1892). szép költői nyelven írt drámái, *Murai* Károlynak, 1882—5. az Arad és Vidéke segédszerkesztőjének bájos vígjátékai és monológjai s drámairói rövid pályáját az ország tapsai közt futotta meg *Csiky* Gergely (szül. Pankotán 1842. decz. 8. † Budapesten 1891. nov. 19). Összesen 26 szín-darabot (4 tragoediát, 3 drámát, 9 színművet, 4 vígjátékot, 1 bohózatot s azonkívül egy drámai költeményt) írt a nemzeti színház számára, melyeket 1894. nyaráig összesen éppen 400-szor adtak elő²⁾. Kisfaludy Károly és Szigligeti méltó utóda, a mai magyar társadalmi színmű megteremtője volt³⁾. A románok közül *Gávra* Sándor, a szerbek közül pedig *Csevapovich* Gergely és *Popovics* János tett kísérletet a drámairás terén.

A műfordítók a színműirodalom követeléseivel is számoltak. Maga Csiky Sophokles tragoediáival (A trachisi nők, Oedipos Kolonosban, Oedipos király, Elektra, Antigone), Plautus vígjátékaival, Racine Athaliájával, s

¹⁾ *Lakatos*, III. 26—27. — ²⁾ Első darabját, mely 100 aranyat nyert az akadémián, *A jóslat* vígjátékot (5 felv.) először játszották a nemzeti színházban 1875. október 11.-én. Előadták 22-szer. Többi darabját a következő sorrendben adták elő: *Jánus*, trag. 5 felv. 1877. okt. 15. (4-szer); *Magus*, trag. 1 felv. 1878. január 11. (3-szor); *Az ellenállhatatlan*, vigj. 3 felv. 1878. okt. 11. (5-ször); *A proletárok*, színmű 4 felv. 1880. jan. 23. (47-szer); *Mukányi*, vígjáték 4 felv. 1880. okt. 22. (36-szor); *Czifra nyomorúság*, színmű 4 felv. 1881. október 28. (43-szor); *Kaviár*, bohózat 3 felv. 1892. márczius 24. (5-ször); *Anna*, színmű 1 felv. 1882. ápril 28. (3-szor); *A Stomfay család*, színmű 3 felv. 1882. október 10. (24-szer); *Bozóti Márta*, színmű 4 felv. 1883. február 23. (22-szer); *Czeccil házassága*, színmű 3 felv. 1883. november 23. (8-szor); *Buborékok*, vígjáték 3 felv. 1884. április 18. (29-szer); *Nóra*, dráma 4 felv. 1884. október 22. (6-szor); *Sötét pont*, dráma 3 felv. 1885. nov. 20. (16-szor); *Spartacus*, trag. 5 felv. 1886. ápr. 9. (8-szor); *Petneházy*, színmű 3 felv. 1886. szept. 1. (9-szer); *Jó Fülöp*, vigj. 3 felv. 1887. január 7. (17-szer); *A komédiás*, vigj. 1 felv. 1887. február 25. (7-szer); *A vadrózsa*, színmű 3 felv. 1887. augusztus 26. (3-szor); *A vasember*, trag. 3 felv. 1888. január 14. (16-szor); *Divatkép*, vígjáték 3 felv. 1888. október 26. (3-szor); *Örök törvény*, színmű 3 felvonásban 1890. február 27. (17-szer); *A nagyraemelt*, vigj. 3 felv. 1890. november 22. (7-szer); *A nagymama*, vigj. 3 felv. 1891. márczius 6. (29-szer). Csiky utolsó színdarabját két héttel halála után adták elő. Ez *Az atyafiak*, dráma 3 felv. 1891. november 27. (11-szer). Írt egy népszínművet is (A tunikás leányok) s egy operettet (A királyfogás). A nemz. színház 400 előadásának nyers jövedelme (a bérlethányad nélkül) 223,895 frt 18 kr.; Csiky összes írói díja ebből 45,745 frt 73 kr. — ³⁾ Életrajza, a rávonatközö bibliogr. adatokkal, *Színnyelvé*, II. 356—364. E mellett különösen *Bercsik* Árpád akad. emlékezéséde 1893. jan. 30. (Akad. Értesítő, 1893., 121—136.) A Kölcsey-egyesület 1892. nov. 17. ülte emlékezetét.

Coppée néhány darabjával ajándékozta meg az irodalmat. A klasszikusokból való fordításoknak egyáltalán multjok van Aradban. *Forray* András, Arad híres alispánja, »a magyar literatúrát akkor is már, midőn még szunnyadozott, római jeles munkák fordításával, melyeket a magyar nyelv most is jelesebb tulajdonai közé számol, gazdagította«¹⁾. Fő munkája Trogus Pompejus Justinusnak történeti műve. Gróf *Fekete* János kéziratban hagyta Ovidiustól a Szerelem Mesterségének fordítását. *Kallinger* radnai szerzetes 1808-ban szintén a nemz. muzeumban helyezte el Sabellicus Marcus Antonius könyveinek fordítását, ellenben P. *Nagy* Lászlónak 1818-ban nagy utánajárással mégis csak sikerült kinyomatnia Tibullusát.

Fábian Gábor.

Ezen a téren egész irodalommal ér föl *Fábian* Gábor működése. Cicero összes levelei hét kötetben (1861—4.), Cicero vegyes munkáiból a rhetoricumok és philosophicumok (Arad, 1865.), Titus Lucretius Carus tankölteménye a természetről (1870.), Cajus Valerius Flaccus Argonauticonja (Arad, 1873.), Rutilius Claudius Numatianus útleírása (Arad, 1874.), Qu. Horatius Flaccusnak a költészetéről a Pisókhhoz írt levele (Arad, 1876.) s az az anthologia, melyet Lucretiusából s Valeriusából Aradon 1874-ben Somogyi Antal adott ki, csak az önálló köteteket jelentik. Ezek mellett igen sokat közölt

egyes lapokban és folyóiratokban. De a középkort sem hanyagolta el. Már 1824-ben külön füzetet adott Hafiz divánjából s 1833-ban három kötetben nyújtotta Ossian énekeit. Az ő választékos nyelvén ösmerte meg irodalmunk Tocqueville amerikai demokráciáját (1841—3.), melynek hatásáról már volt szó s Heinsius házi neveléstanát is (1846.) A Kölcsey-egyesület országos ünneppé emelte azt a napot, melyen (1885. szept. 20.) emléktáblával jelölte meg »a jeles író és műfordító« aradi lakóházát²⁾.

Az újabb irodalmak fordítói Aradon is szép számmal vannak, mióta három napilap nyújt alkalmat regények, versek stb. átültetésére; de csak

¹⁾ *Vásárhelyi* János beszéde ifj. *Forray* Andrásnak csanádi főispánná igtatásakor 1830. júl. 20. — ²⁾ Fábian emlékének van szentelve a Kölcsey-egyesület III. évkönyve. Ennek I. része 113 lapon hozza F. életrajzát dr. *Jancsó* Benedektől s a II. (59 lapon) az ünnep leírását s *Tabajdi* Károly, *Jancsó*, *Ballagi* Mór, *Tóth* Lőrincz és *Institoris* Kálmán emlékbeszédeit. Bibliographiai részletek Szinnyeinel, III. 15—20.

az ösmeretlenül maradt *Vajai* (B. Vay) Lászlót említtem meg, ki mint cs. kir. nyugalmazott kapitány Aradon 1814. decz. 28. fejezte be Blumauer travesztált Aeneisének »magyarosan átöltöztetése« munkáját, sőt azt bővítette is a negyedik részszel. A IX — XII. könyv tehát eredeti¹⁾.

Eredeti *regényeket* és *elbeszéléseket* csak néhányan írtak. Etelkájához Dugonics András már 1788. Aradmegye történetéből választotta a tárgyat²⁾, s merített onnan utóbb Pálffy Albert³⁾ s Jókai Mór⁴⁾ is; maguk az aradiak azonban nem követték ezt a példát. *Náray* Antal (1795—1866.), ki 1826. telepedett le Aradon, már két évvel ezelőtt kiadta *Maré vára* című »eredeti magyar román«-ját, mely a magyar előidőkben játszik s akkor nagyon olvasták. Aradon 1840-ben Shakespeare *Romeo és Juliáját* is lefordította s 1858-ban egy kötet adomát és mulattató történetet adott ki. *Czárán* Emánuel (szül. 1813., † 1885.) 1833-ban »Meggyes, vagyis a fonnyasztó szerelem« címmel adott egy »eredeti magyar román«-t. *Eördög* András (szül. Pécskán, 1834. † Aradon 1870.) »Kenderesi Pozdorja Boldizsár utazása a hetedik világrészben« című humoros regénye (1861.) s néhány kisebb elbeszélése, *Oldal* József »A két árva« cz. négykötetes regénye, melyet Aradon írt, *Kovács* József »Egy magyar amazon«-ja (1869.), *Lukácsy* Sándor »Venus világa« cz. 3 kötetes társadalmi regénye, *Náray* Talamér (szül. Gyorokon, 1849.) Dr. Csömörúzy Jeremiása (1879.), *Szabados* Jánostól a Bukott angyal (1862.), mely tárgyát az aradi társaséletről vette, *Vasvári* Ferencztől az Örvény szélén és Viktorin (1879.), *Némethy* Károlytól (1830—1894) A párbaj (1884.), *Csáktornyay* Lajostól a Soha többé! (1881.), Szeressünk és megbocsássunk (1883.), *Sümegei* Kálmántól A mi kis regényünk (1881.), s néhány elbeszélés, sőt *Reviczky* Gyula egyetlen regénye is (1884.) csak egy vidék érdeklődésével találkozhatott. A hatvanas éveknek egyik legmunkásabb regényírója, *Rózsaági* Antal (szül. Sajó-Ládon, 1829. † Aradon, 1886.) már változott irodalmi ízléssel találkozott, midőn 1877-ben aradi tanár lett; ekkor adta ki »Az életből« és »Összevissza« cz. beszélygyűjteményeit (1879. és 1883.) s »Hova lettek a milliók?« cz. két kötetes regényét. (1886.), *Hajnalkától* 1882-ben »Hölgyek asztalára« címmel jelent meg egy rajz- és beszélygyűjtemény. *Gosztönyiné* (Bíró Kornélia) Aradon 1889. külön is kiadta »A mult« című regényét, mely először a Pesti Naplóban jelent meg. Aradon izmosodott meg *Iványi* Ödön tehetsége is. A »Tárczák« (1888.) az újabb magyar széppróza legszebb alkotásai közé tartozik; »A püspök atyafisága« pedig, mely az író halála (1893.) után második kiadást ért, méltó fel-

¹⁾ Virgilius Eneassa, melylyet Blumauer németre travesztált, most pedig magyarosan átöltöztette és a negyedik részszel megbővítette Vajai László. Egyetlen ösmert kézírata az aradi lyceum Vásárhelyi-könyvtárában, E. I. 23—24. sz. a. (Vásárhelyi János 1825. évi másolata. Sr. 297 és 379 lap.) — ²⁾ Etelka, egy igen ritka magyar kisasszony Világas-Váratt, Árpád és Zoltán fejedelmink ideikben. Pozsony és Kassa, 1788. Két kötet. — ³⁾ Fekete könyv. Pest, 1847. Az örült Digby Kovaszinczon. — ⁴⁾ More patrio.

tűnést keltett. *Csiky* Gergely (Az életből és Fényképek, 1872.; Az elvált asszony és Arnold, 1888.; Az Atlasz-család és A zokoli uraság két lánya 1890., Az atyafiak, 1891., Sisyphus munkája és Válóper után, 1892.) a regény- és beszélyirodalom terén is teljesen érvényesült. A Tárczák és csevegések meghonosítója Aradon *Tiszi* Lajos; kivüle E. *Illés* László, *Vörös* Vidor, *Rodiczky* Jenő, *Rózsaágyi* Antal, *Varga* János, *Sümegei* Kálmán, *Iványi* Ödön, *Méray-Horváth* Károly, *Salacz* Gyuláné, *Sas* Ede, *Murai* Károly stb. voltak az aradi hírlapok közönségének kedveltjei. Salacz Gyuláné Keller Ilona (szül. Székudvaron, 1850., † Aradon, 1887.) legérdekesebb tárczáit férje »Ilonám emlékezete« címmel kézirat gyanánt külön kötetben is kiadta (1888.) A népies hangot szerencsésen eltalálta *Györgyössy* Rudolf aradi népisk. igazgató (szül. Nagyváradon, 1843. jan. 6.), ki 1874-ben Piros Pista néven megindította s 60,000 példányban terjesztette el »Népirodalom« című ponyvára szánt vállalatát, melyből azonban 1878-ig csak 12 füzet jelent meg. A német elbeszélő irodalomban nevet szerzett *Groller* Balduin, családi nevén Goldscheider Béla (szül. Aradon 1848. szept. 25.), kitől A tábornok úr fia és A nevelőnő magyarra is le van fordítva; a románok közül *Sianescu* Imre Vazul írt 1861-ben egy Zimbru (Bölény) című történeti regényt.

A *szeptannal* nagy reményeket keltve foglalkozott *Bangó* Pető aradi ügyvéd († 1852.); a Kisfaludy-társaság a korszerű époszról írt értekezését 1845-ben megdicsérte, a nagynak és fenségesnek fogalmáról írt tanulmányát pedig 1846. meg is jutalmazta. Nem szólva a színházi és irodalmi kritikáról, mely lassankint rendes rovatot nyert az aradi lapokban is, különös figyelmet érdemel *Csiky* Gergely dramaturgiája, melyet 1886-ban az orsz. színiiskola növendékeinek használatára két füzetben adott ki. *Villemain* (Pindar szelleme s a lantos költészet), *Ribbeck* (A római költészet története), *Taine* (Az angol irodalom története) stb. fordításával szintén hatott az ízlés nemesítésére. Dr. *Fánossy* Béla aradi gymn. tanár 1891. május 6. az akadémia jutalmát nyerte meg az aesthetikának ó-és középkori történetével, mely — a bírálat szerint — nem valamely rendszer tanaiul idézi, forgatja és fejtegeti íróit, hanem azért, hogy minél teljesebben és minél hívebben megérttesse.

A *bölcsész*et nagyobb igényekkel 1770. táján kezdték tanítani az aradi minoriták, midőn *Sartori* Bernát aradi tanár (1770—1790.) előadást tartott a bölcsészet védelmére s 1772. már ki is adta »Magyar Nyelven Filozofia« című munkáját;¹⁾ «Kívánt azon magyar ifjúságnak tulajdon nyelvére fordított philosophiával kedveskedni, kiben meg nem hült a vér». Műve ugyan, mely a logikát, metaphysikát és physikát tartalmazza, elkésett szülötte a scholasticismusk s anachronismus az encyclopaedisták

¹⁾ Eger, 1772. 4r. 276 és 11 lap. Ismertette *Márki*, Egy aradi philosophus. Arad és Vidéke, 1882., 32—35. sz.

századában; a kortársak azonban mindent megbocsátottak a korlátolt felfogású szerzetesnek, mert magyar nyelven annyi idő után mégis csak ő szólaltatta meg a filozófiát. Sok évtized múlt el, míg egy másik aradi, *Fábián* Gábor, vállalkozott rá, hogy Cicero filozófiai művét lefordítsa; *Csontos* István aradi ügyvéd 1838-ban angoltól kezdte fordítani Franklin próbatételeit; ez azonban kéziratban maradt. Az 1886-ban megindított «Bölcséleti Folyóirat» szerkesztője, *Késs* János (szül. Szegeden, 1857.) 1880—2. pécskai káplán volt; most a Szent-István-Társulat igazgatója.

A *theologia* Aradon teljesen el volt hanyagolva. Csak a zsidó *Chorin* Áronnak már ösmert fejtegetései keltettek országszerte érdeklődést. Egyébiránt néhány tankönyven és cikkben kívül minden felekezet beérte az egyházpolitikával, (mely téren kivált Román Miron és Metianu János aradi püspökök váltak ki), vagy csupán egyházi beszédek tartására szorítkozott. Grall Domonkos, Jakobovits Gyula, Kiss János, Kornis József, Krumm Antal, Magyary Alajos, Rátz Jeromos, Szűcs Antal róm. kath., Baló Benjamin, Böszörményi József, Osváth Imre, Rácz Károly, Szondy Imre ev. ref., Frint Lajos ág. ev., Chorin Áron, Steinhardt Jakab izraelita templomi beszédei nyomtatásban is megjelentek.

Paedagogiát *Fábián* adott, 1846-ban Heinsius Tivadar után nyujtván a házi neveléstan kézikönyvét. *Kuncz* Elek 1874-ben lépett föl Gymnasiumi paedagogiájával, melyben a középisk. s különösen a gymn. nevelés egyedül helyes alapkövének «a nevelendők szellemi természetére való alapítását, valamint a képzés eszközeinek (egyes tantárgyaknak és az erkölcsi képzés összes tényezőinek) ezzel összefüggő megállapítását és gyakorlati alkalmazását» tekintette. Mint az aradi két középiskola igazgatója (1882—90.) *Jancsó* Benedekkel és *Spitkó* Lajossal együtt élénk részt vett az egységes középiskolák kérdésének az irodalom terén való megvitatásában. *Petrovics* Lázár, (szül. 1856. † 1881.) 1878-tól az aradi g.-kel tanítóképző-intézet tanára, 1880-ban román nyelven adott terjedelmes neveléstant (*Compendiu de Pedagogia*). *Roboz* József, 1894-ig a siketnémák aradi intézetének igazgatója, a siketnémák oktatásáról több füzetben értekezett. Mint didaktikai és tankönyvírók az aradi tanférfiak szintén élénk résztvettek az irodalmi mozgalmakban¹⁾.

¹⁾ *Tankönyveket* írtak egyebek közt: Makra Imre és Rózsa József róm. kath., Aaron Tivadar g.-kath., Baló Benjamin és Rácz Károly ev. ref., Cohné József és Skreinka Lázár izr. vallástant; Horváth József és Záray Ödön népisk. s Jancsó Benedek és Hahn Adolf középisk. magyar, Isoz Ferencz és Rózsaági Antal franczia s Malmosy Károly, Pirchala Imre és Sváby Pál latin nyelv- és olvasókönyveket; Goldis János és Pascutiú Dénes magyar és Diakonovics Loga Konstantin román nyelvtant oláhok számára; Hanthó Lajos, Mangold Lajos és Popa György történetet, Ceontea Tivadar, Horváth József és Kálmán, Laukó Albert, Máday Máttyás, Rózsaági Antal, Simay István, Thót Antal, Varga Ottó és Záray Ödön földrajzot, Sziklai Mária és Simonkai Lajos természetrajzot, Antolik Károly és Popa György természettant, Szerényi Húgó vegytant, Máday Máttyás és Csik János számtant, Nesnera Aladár mértant, Kollmann Gyula gyorsírástant,

A jog- és államtudományok aradi művelői közt országos tekintélyek vannak. Tótváradi *Kornis Károly* (szül. 1824. † Gyorokon, 1863. január 27.) már 1848-ban a büntető jog tanára lett a pesti egyetemen s előadásait ki is akarta nyomtatni; a második ívnél azonban őt is egészen másfelé ragadták a politikai események. — 1848—9-ben még így is négy kisebb

Kornis Károly.

füzete jelent meg. (Az 1848: IX. t.-cz. 5. szakasza. A kormányrendszer-ről. Az alkotmányos fejedelmi kormányrendszer-ről s A szabadságról). 1850-ben Amerikába menekült, hol megalapította az első magyar hírlapot. Sok kapkodás után 1856-ban újra fölvette a tollat s egy örökösödési pör-ről, melyen Brazília jogászai nem tudtak eligazodni, oly világos

értekezést írt¹⁾, hogy egyszerre Rio Janeiro legjelesebb ügyvédéül ismerték el. Midőn pedig 1858-ban portugál nyelven egész kötetet adott a vegyes házasságról²⁾, a braziliai protestánsok köszöntő iratot intéztek hozzá, II. Pedro császár pedig tanárul hitta meg a riojaneiroi egyetemhez. Ezt talán azért nem foglalhatta el, mert könyvét IX. Pius pápa kiátkozta. 1862. nyarán, honvágytól gyötörve, hazajött testvééréhez, a gyoroki plébánoshoz és néhány politikai czikken kívül Esmék czímmel röpiratot adott ki, melyben Ausztria és Magyarország dualismusát sürgette³⁾. A kezeiből korán kihullott tollat Csemegi Károly (szül. Csongrádon 1825. május 3.) ragadta föl. Csemegi 1851. mint ügyvéd Aradon telepedett le s 1879-ig, midőn kuriai tanácselnök lett, élénk résztvett Arad közéletében. A jogvesztés elmélete és az államjog, a magyar bűnvádi eljárás tervezetének indokai, a magyar bűnvádi eljárás a törvényszékek előtt, főképen azonban a büntetőtörvénykönyv tervezete örökíti nevét. Mint kir. ügyész, majd (1885—8.) mint ügyvéd működött Aradon E. Illés Károly is, ki Pécsen és Aradon 1882—92. közt négy kötetben adta ki a Csemegi-féle büntetőtörvénykönyv magyarázatát s általán számos tanulmányt közölt a büntetőjog köréből. A gyakorlati politikusokról, az ország- és megyegyűlések kiválóbb szónokairól s az ügyvédekről már ismételve szó.

A *nyelvtudomány* és *philologia* terén szintén nagy szolgálatot tett Tocqueville demokrátiájának fordítója, Cicero s az ókor annyi nagyjának avatott magyarázója, Fábrián Gábor. Életének utolsó éveiben már meleg tűzhelye lett a classica és a modern philológiának az aradi lyceum, hol egy kis philologiai múzeum is alakult. Ez intézetben Sváby Pál, Pirchala Imre, Spitzkó Lajos, Malmosy Károly, Roseth Arnold, Kollmann Gyula, Schill Salamon, Telmányi Emil, Cserép József, Hahn Adolf, Wigand János, és Fancsó Benedek, hosszabb-rövidebb ideig aradi tanárok, részént egész kötetekkel, részént nagyobb értekezésekkel szereztek érdemeket. Különösen nagy tevékenységet fejtett ki Fancsó Benedek (szül. Gelenczén, 1854. november 19.) ki nyelv és irodalom történelmi tanulmányjaival (Ki írta az első magyar nyelvtant? Szenczi Molnár Albert. Az első magyar nyelvtan. A kurucz mozgalmak költészetéről. Magyar nyelvtudománytört. tanulmányok. Bethlen Gábor magyarsága. Kölcsey Ferencz élete. Fábrián Gábor élete. Körösi Csoma Sándor élete. Petőfi-tanulmányok, stb.) és — ugyan ezen a téren — paedagogiai működésével (Szavalókönyv. Négy kötetes Magyar olvasókönyv) stb. tűnt föl. 1880—87-ig volt az aradi reáliskola tanára s az utóbbi két évben a Kölcsey-egyesület alelnöke. A »lyceum«

1) Processus Villa Nova de Minho pars criminalis, discussione juridica pertractata. Rio-Janeiro, 1856. 4r. 58 lap. — 2) O casamento civil ou o direito do poder temporal em negocios de casamentos. I. része, a jogtörténeti, u.-o. 1858. N8r. XXIX és 193 lap. A második, a theologiai rész, 1861. jelent meg. Ez és a német fordítás itthon nem ösmertetes. — 3) Életrajza s arczképe unokaöccsétől, Kornis Elemértől, Vas. Ujság 1890., 10. sz.

falain kívül állók közt legizmosabb tehetség volt *Edelspacher* Antal (szül. Aradon, 1846. ápr. 14. † Budapesten, 1894. szept. 5.), ki modern nyelvek mellett perzsául, arabúl, törökül s finnül is beszélt. A bán szó eredete, Szláv elemek az újgörög nyelvben, Egy ismeretlen magyar orientalista, Rumun elemek a magyar nyelvben, Ibn Dastah, Xorenaei Mózes V. századbéli örmény történetíró az Ogundur- és Ogur bolgárokról, Dentek és magyarok című eredeti s Müller Miksa és Schleicher Ágost után fordított nyelvtudományi és történeti füzetei korán megszerezték számára a legelőkelőbb külföldi philol. társulatok tagságát. Nyolczévi lázas munka után azonban homály borúlt nagy eszére s tizennégy évig való szenvedéseitől a halál váltotta meg. Az aradmegyei tájszók gyűjtését *Kornely* Ambrus († 1834.) kezdte meg²⁾.

Nyelvészeti, történeti és néprajzi tekintetben legfontosabb az a vita, melyet a románok eredetének kérdésében az aradiak az elsők közt folytattak. — *Aaron* Tivadar galsai g.-kath. plébános (szül. 1803., † 1867.) már 1828-ban jegyzeteket készített Major Péter históriájához, elfogadván ennek álláspontját, hogy Itália ős népnelve az oláh, melyből még a latint is csak irodalmi gyakorlat fejlesztette ki; *Diakonovics* Loga Konstantin, 1812—31. az aradi g.-kel. tanítóképző intézet tanára, megírta (románúl) Róma történetét a város építésétől Konstantinápoly elestéig, belevegyítvén a román eredet kérdését is. *Goldis* János (szül. Székudvaron, 1836. febr. 25.), 1873—92-ig az aradi gymnasiumban a román nyelv és irodalom tanára, 1880-ban magyar és német füzetben szintén lándsát tört a román nyelv latinsága mellett, a miért 1882-ben a bukaresti román tud. akadémia tagjai közé választotta. *Slavici* János (szül. Világoson, 1848. január 6.) a Prohaska-czég 12 kötetes ethnogr. vállalata számára (Die Völker Österreich-Ungarns) a románokról 1881. kiadott könyvében a románok ethnogr. jelentőségét nem abban kereste, hogy a rómaiak utódai, vagy hogy a dákoknak rég eltűnt népét romanizálták; hanem egyedül abban, hogy az európai rokon népcsaládnak élesen elválasztott tagjait összekötik. Szerénte különben az oláhok eredeti hazája Magyarországbán Erdély. Ezzel szemben a magyar tudósok szigorúan a nyelvészet és az oknyomozó történelem tanulságait ügyekeztek érvényesíteni. *Edelspacher* 1875-ben először vette vizsgálat alá a magyar (különösen a csángó és székely) nyelv rumun elemeit és 124 cikkben tette meg észrevételeit. Viszont *Alexi* György (szül. Aradon, 1864. szept. 14.) 1888-ban az oláh nyelvben levő magyar elemeket mutatta ki és pedig több mint ezer esetben. Még azon évben rokonszenvesen és behatóan ösmertette *Réthy* Lászlónak (szül. Szarvason, 1851. nov. 21.) az oláh nyelv és nemzet megalakulásáról szóló fő munkáját, mely rövid idő alatt két kiadást ért. Réthy az Alföldben már 1880.

¹⁾ Életrajza: Magyarország és a Nagyvilág, 1874., 31. sz. M. Szalon 1890. XIV. (arczképpel) és *Szinnyei*, II. 248—51. — ²⁾ *Jelenkor*, 1834., 186.

fölvetette, római eredetűek-e a románok s erre tulajdonkép válasz Goldisnak említett értekezése. Még azon évben kiadta a «Magyar pénzverő izmaeliták és Bessarabia» s »Anonymus az erdélyi oláhokról« című füzetet. Az oláhság balkáni eredetét vitatta fő munkájában, mely sok hozzászólásra adott alkalmat. *Pascutiu* Dénes 1853—61. a nagyváradai gymnasiumban a román nyelv tanára, utóbb pap, majd 1864—1880. buttyini (most facséti) ügyvéd¹⁾, Major Péter emlékének ajánlott külön könyvben felelt²⁾, s azt bizonyította, hogy az oláh, mint anyanyelv, a klasszikus latin nyelvnek s így az összes nyugati román nyelveknek alapja. *Mangra* Vazul aradi g.-kel. tanítóképzőintézeti tanár a Familiában a román elemnek Daciában való folytonosságáról írt cikket. Maga Dr. Réthy 1894-ben az akadémia megbízásából kiadván Hunfalvy Páltól az oláhok két kötetes történetét, az előszóban reményét fejezte ki, hogy «az idő nincs már messze, midőn a román tudományos irodalom, magunva a kopott, selejtes frázisokat, szemébe mer nézni a történelmi igazságnak.» *Jancsó* viszont 1895. indította meg 3 kötetes «Román polit. és tört. tanulmányait».

A történetírás terén különben legközvetlenebb fontosságúak Aradmegyének s városnak már elég bőven ismertetett monographiái³⁾. Fontos adalékok az emlékiratok is; pl. a XVIII. század közepén *Hüeber* Antal aradi szerzetes a Haruckern-család gyulai udvartartásáról s a békés- és aradmegyei társadalmi viszonyokról⁴⁾; *P. Nagy* László⁵⁾ *Institoris* János⁶⁾, *Bohus* Jánosné⁷⁾ és *Sujánszky* Eustach György, aradi minorita († 1875.) naplója a XIX. századból⁸⁾. A világosi napok szemtanúi s az aradi vár foglyai közül többen írtak memoireokat; *Gaal* Miklós tábornok Aradon 27 rabtársával németül íratta le a szabadságharc történetét, melyet Balás Sándor utóbb magyarra is lefordított; a hat kötetes munkát azonban 1861-ben elkoぼzta a törvénytelen hatóság⁹⁾. *Máriássy* János, *Margitay* Tihamér és *Csutak* Kálmán szintén közrebocsátotta emlékiratait, melyeknek jelentékeny része (Margitayé pedig kizárólag) aradi élményeikre vonatkozik. S nincs a forradalomra vonatkozó emlékirat, visszaemlékezés és földolgozás, mely mellőzné Arad történetének ezen legfontosabb részét. Sok becses adat van *Lakatos* Ottó forradalmi naplójában s fogságának történetében s *Molnár* Györgynek «Világostól Világosig» című 3 kötetes munkájában. Ide számíthatók a plébániák és rendházak történetei, melyek közül legbecsesebbek az aradi és radnai rendházaké; *Kátsor* Keresztély, szentannai házfőnök (1760—2.) számos történelmi munkán kívül, megírta a kegyesrendnek, s több háznak és gymnasiumnak, egyebek közt a szentannainak

¹⁾ Életrajza *Márkinál*, Bihari román írók, 46—7. — ²⁾ A román (oláh) nyelv eredete. Lugos, 1892. 8r. 296 lap. — ³⁾ E könyvben, II. 785—95. l. — ⁴⁾ Bőven ismertette *Haan*, Békésm. tört. évk. I. 13—28. — ⁵⁾ Ösmertette *Márki* a Philol. Közönyben, 1889. — ⁶⁾ Használta *Institoris* Kálmán és *Váli* Béla az aradi színészet történetében. — ⁷⁾ Mutatványokkal az Aradi Vértanúk albumában. — ⁸⁾ *Analecta Georgii Sujánszky*. Kézírata a minoriták imregi (zemplénmegyei) kolostorában. — ⁹⁾ *Szinnyei*, III. 910.

is múltját¹⁾); *Kuaisz* Mihály († 1824.) 1790—99. közt mint aradi ház(önök állította össze a magyar- és erdélyországi minoriták történetét²⁾); *Cseva-ovich* Gergely († 1830.) radnai guardián, majd tartományfőnök viszont a szentferenczrendi Kapisztrán-szerzet multját vázolta két hatalmas kötetben³⁾. Az osztrák-magyar monarchia összes szerzetesrendjeinek tört. és statiszt. rajzát Aradon, 1878-ban, két kötetben adta *Szóllóssy* Károly, ki e tárggyal irodalmilag ezenkívül is foglalkozott. — A községek évkönyveinek szerkesztésére egy egyszerű földmives, *Cseh* János (szül. 1807. † 1886.) adott jó példát, ki 101 lapon írta meg falujának, Medgyes-Bodzásnak 1855—1886-ig terjedő történetét; *Szerák* Juon kroknai g.-kel pap († 1886.) viszont románul beszélte el Buttyin multját.

A történettaniásról névtelenül még 1750-ben írt egy latin röpiratot *Bajthay* Antal báró erdélyi püspök, ki 1755-ben neveltje, II. József részére megírta Magyarország történetét s utóbb statisztikáját⁴⁾. Meghalt Szent-Annán, 1775. jan. 15. Ez utóbbi helyen működött 1784—7. mint rector és plébános *Bielek* László (szül. 1744. † 1807.) ki a Majores Hungarorummal s ebben különösen Biharvámege 1552. évi összeírásának kiadásával lépett az adatgyűjtők sorába⁵⁾. *Aaron* Tivadar román nyelven kezdte földolgozni a románok története érdekében tett kutatásait; főmunkáján (A románok eredetén) kívül 1850-ben a ker. hitnek a románok közt való elterjedéséről is értekezett. A magyar történelemnek aradmegyei születésű feldolgozói közt legérdemesebb *Ormós* Zsigmond akad. tag (szül. Pécskán 1813. febr. 20. † Budapesten, 1894. nov. 17.), ki 1859. a sokáig művelt szépirodalomtól elfordulva, mű- és műveltségtörténelmi tanulmányokkal kezdett foglalkozni. Adatok a művészet történetéhez, 6 kötetes útiemlékei, Cornelius Pétere (melylyel 1862. az akadémiában széket foglalt), az Esterházy-képtár műtörténelmi leírása, Róma katakombái, Kupeczky ismertetése, Urbinoi Santi Rafaelje, Giorgione Barbarellije, saját műgyűjteményeinek katalogusa, Engel Józsefről írt, életrajza, romániai útja, főképp pedig az a művelődéstörténet, melyet az Árpádok koráról írt, nagy hézagot töltenek be a magyar irodalomban. Mint a délmagyarországi történelmi s régészeti társulat s muzeum megalapítója s elnöke szülőföldjének, Aradmegyének történelmi és régészeti emlékeit is szívesen gyűjtötte. Kivüle

1) *Pfeiffer*, 11., 32. *Hoványi*, Script. Schol. Piarum, II. 185. — 2) Chronologo-provinciale ordinis ff. minorum S. Francisci conventualium etc. Pozsony, 1803. 4r. 416 lap. — 3) Synoptico-memorialis catalogus stb. Buda, 1823., 8r. 372 l. és Recensio observantis minorum provinciae S. Joan. a Capistrano. Buda, 1830. N8r. 666 lap. Életrajza az előszóban. Ismertette *Szóllóssy*, Aradi Közlöny, 1886. decz. 25. — 4) *Szinnyei*, I. 346—8. A Historia Politica Regni Hungariae, melyet Szinnyei nem említ, Kovachich M. György példányából másolva, megvan Atzél Péter aradi könyvtárában. — 5) Írt egy ódát az oknyomozó magyar történetírás egyik úttörőjéhez, *Katona* Istvánhoz is, kinek Historia Criticájából az 1672—1697-ig terjedő 15—17. kötet (21—26. sorozat) a censura alá terjesztett példányban Atzél Péter tulajdona.

a történetírás terén ujabban *Csurgay* Árpád, *Szűts* József f.-gyarmati, *Rácz* Károly gyoroki lelkész, gr. *Károlyi* Tibor (Quinet Forradalmával), *Varga* Ferencz gyoroki plébános (Szeged történetírója), *Mangold* Lajos, *Varga* Ottó, *Laukó* Albert és *Márki* Sándor aradi tanárok írtak számos kötetet a hazai és az egyetemes történelem köréből.

A *néprajz* igen becses adalékot nyert abban a gyűjteményben, melyet *Kálmány* Lajos 1875—77-ig pécskai káplán Arad, különösen Pécska vidékéről »Koszorúk az alföld vad virágaiból« (Arad, 1877.) czímmel két, majd »Szeged népe« (Arad, 1881—2. és Szeged, 1891.) czímmel 3 kötetben adott ki. Az »Etnographia«¹⁾ méltán nevezte őt a magyar népköltési termések legszorgalmasabb és legszerencsésebb gyűjtőjének. Mythologiai tanulmányai szintén nagy figyelmet keltettek. *Varga* János (szül. Szegeden, 1844. május 6., † Aradon, 1881. nov. 17.) viszont »A babonák könyvé«-t adta ki (Arad, 1877.), mely pályadíjat nyert a magyar orvosoktól és természetvizsgálóktól. Ez e nemben az első rendszeres magyar munka, mely a nép nyelvén s eszejárása szerint írja le a babonákat, hol nevetségesekké tévén azokat, hol megrendítő példákban utalván káros voltukra. A Vasárnapi Újságban szintén jóízű leírásokat adott a nép szokásairól s életéről; örökre kár, hogy ezeket már nem gyűjthette össze egy kötetbe. *Földes* János a székelyek nevérol (Arad, 1890.) s Arad helyneveiről közölt tanulmányai mellett különösebben finn-ugor mythológiával, *Réthy* László pedig az oláh-kérdésen kívül különösen a magyar nemzet és a nemzetiségek keletkezésével foglalkozott; de ez a könyve még nem jelenhetett meg. Az Ethnographiában azonban, melynek I. évfolyamát szerkesztette (1890) s más lapokban sok becses néprajzi adalékot közölt. Az aradmegyei magyarok s németek néprajzán e gyűjtemény számára *Faucsó* Benedek, a románokén pedig *Alexi* György dolgozik.

Varga János.

A *földrajz* művelése Arad topographiájával indult meg. Erről, valamint a helytörténet művelőiről már volt szó. Ozmán aga temesvári várparancsnok 1703-ban br. Löffelholz aradi parancsnoktól kérte Magyarországnak egy olyan térképét, a melyet az aradi postahivatalban látott²⁾. Egyébiránt ösmeretes, a nagyszombati egyetemen még 1765-ben is milyen térképről mutatták be Aradvármegyét³⁾. A vármegyét katonákkal II. József

1) 1891., 311. — 2) *Szentkláray*, Száz év, I. 116. — 3) Rajza e könyvben, II. 141.

rendszeresen csak 1782—3-ban mérte föl s ezek és a megyei mérnökök munkálatai alapján készültek Görög Demeter és Lipszky hiteles térképei, míg Aradról az első hiteles katonai térkép csak 1840. után jelent meg¹⁾. Magának a városnak legrégebb tervrajzai 1698-, 1707- és 1742-ből ismeretesek²⁾ 1772-től kezdve különben szokásban volt, hogy a határjárások alkalmával az illető vidék térképét is mellékeljék; mintegy száz ilyen térkép van Aradról az orsz. levéltárban. Irodalmilag azonban csak három aradi térképrajzoló működött; t. i. *Thót* Antal, ki 1867. kiadta Magyarország nagy fali térképét; *Remekházy* Károly, ki Arad- s több más vármegye térképét kinyomatta és *Csepreghy* Mihály, ki Aradváros tervrajzát több kiadásban bocsátotta közre. Aradi nyomda állította ki *Kelemen* Józseftől az osztrák-magyar monarchiának keresk. térképét (1879.), mely két kiadást is ért. Mint térképtervező, Európaszerte figyelmet keltett *Lóczy* Lajos, ki a legvilágosabb térképet nyújtotta a Kínai-birodalomról. *Lóczy* gr. Széchenyi Béla expedíciójával 1877. decz. 4. mint geologus indult el, hogy bejárja Indiát, Japánt, Kínát, Tibetet és Birmát s 1880. május 1. érkezett haza. Magának Kínának földrajzi viszonyait egy 884 lapra terjedő hatalmas kötetben írta le³⁾. A birodalom általános bemutatása után átment annak hegy- és vízrajzi, földtani és éghajlati viszonyaira, majd az egyes országok részletes leírására. Éjszakon kezdett útját a nagy Kínai-síkság, a tenger melléki, déli, továbbá a középponti, majd az északnyugati és délnyugati (tulajdonképpen kínai) tartományok vidékein folytatta. A mellékországok közül Mandsu- és Mongolország után Dsungáriát, Kelet-Turkesztánt és Tibetet tárgyalta. Ezt a könyvét mint tudományos eseményt üdvözölte a tudós világ. *Lóczy* Lajos csakhamar Hunfalvy János utóda lett a budapesti egyetem földrajzi tanszékén s a Földrajzi-Társaság elnökségében; tagjának választotta a m. t. akadémia és számos külföldi földrajzi társaság is.

Nyolczvan év előtt az ő kínai útazásához csaknem hasonló merész vállalkozásnak tekintették az aradiak azt, hogy volt alispánjuk, *Kászonyi* András, neki indult Velencezre megtekintésének. Alaposan megösmérvén saját hazájával, másodmagával Aradon 1795. ült kocsira s Pestnek kerülve ment Velencezébe. Aradon 1796. febr. 15. fejezte be útjának leírását, mely «Magyarországból tett velencezi útazás» czímmel 1797. jelent meg⁴⁾. Mint mondja, «sem föld, sem pedig történetek írója nem akart lenni» és csak személyes tapasztalatait kívánta elbeszélni. Helyes megfigyelő, kit a látott dolgok rendszeren elmélkedésre készítettek s nem egy esetben elgondolkozott, minek lehetne hasznát vehetni otthon a hazában. Így pl. az elsők közé tartozott, kik a Karinthiában már is oly áldásosnak bizonyult mennyei harmatra (pohankára) s arra figyelmeztette «a legnagyobb bőség mellett

¹⁾ E könyvben 370—1., 627., 637. stb. — ²⁾ *U-o.* 288. és 322. l. — ³⁾ Bővebben szóltam róla az Aradi Közlönyben, 1886., 276. sz. — ⁴⁾ Ösmertette *Márki*, Alföld, 1884., 292.

is szűkölködő« nemzetét, hogy ez a nép a kősziklákat is termésre kényszeríti. Még nagyobb vállalkozás volt a *Csernovics* (Szirovicza) Arzené, ki 1817-ben *Porubszky* János aradmegyei esküdttel a Fejér-Tengerhez tett útját le is írta¹⁾. *Kornis* Károly a forradalom után Amerikából közölt útleveleket és ösmertetéseket. *Forray* Iván 1842. bejárta Egyiptomot és Syriát, majd Máltát s Olaszországot; utazási albumát azonban édes anyja csak halála (1852.) után, 1859-ben adta ki pazar fénynyel. *Szabó* Avelin aradi minorita tanár 1867. mint hittérítő ment Ausztráliába²⁾, majd Amerikába az indiánok közé s Kaliforniában, majd Trenton (New-Yersey-állam) vidéken lett plébános, honnan leveleket írogatott a magyar lapokba; 1889. Aradot is meglátogatta. Minden földrészben megfordult *Varjassy* Béla, sokáig az idegenek legiójának tagja, s élénk tollal írta meg útirajzeit. Baraczi *Szombati* Gerő aradi ifjú, ki 1882. Kairóban halt meg, szerencsésen kutatta a Balkán-félsziget viszonyait s annál könnyebben, mert 12 nyelven beszélt. *Denich* János 1877. nov. 29. indult útnak s 96 napig való hányatás után ért a Jöreménység-fokához; négy évig működött Dél-Afrikában a zuluk és kafferek közt, mint mérnök, s 1881. febr. 22.-én indult ismét haza; útjáról az aradi Kölcsey-egyesületben és a lapokban számolt be. *Wauer* Adolf jószáshelyi birtokos Ausztráliából szép néprajzi gyűjteménnyel tért haza. Sok kedves tárczát közöltek az aradi lapok *Gaal* Jenőné *Varjassy* Lenkétől is, ki 1886-ban norvég útiképeivel vonta magára az olvasók figyelmét.

Természctrajzi tekintetben Aradot már múlt században (1799.) bejárta *Grossinger* János, ki *Universa historia physicájában* Aradról is sok becses adatot közöl³⁾. *Küaibel* Pál, a magyar Linne, 1798-ban, *Bresztyánky* Albert 1817. utazgatott Aradmegyében⁴⁾. Igen becses adalékokkal járult Arad természetrajzi viszonyainak ismertetéséhez dr. *Kéry* Imre, (szül. 1798., † 1887), ki az akadémiában 1859-ben Aradmegye keleti hegyes vidékének ösmertetésével foglalta el székét; *Kerner* Antal pesti, majd bécsi egyet. tanár, ki 1858—9-ben *Schmidl* Adolf pesti műegy. tanárral együtt *Jahn* Vilmos társaságában kutatta a Moma-Kodrut és a Hegyes-Drócsát; *Simonkai* Lajos, 1881—91. ig aradi reálisk. tanár, ki 1893-ban, e monographia I. kötetében, 426 és 134 lapon adta Aradvármegye és város ter

¹⁾ *Tudom. Gyűjt.* 1819., II. 123—4. — ²⁾ *Bing* Mayer (szül. 1830., † 1880.) 1850 Amerikába, majd Új-Seelandsba vándorolt ki, hol Christchurch mellett egy Birgsland nevű hatalmas telepet rendezett be. (Erről *Márki*, *Bingland*. Arad, 1883., 21 lap.) A buttyini *Deutsch* Manó viszont 1871-ben Kaliforniába ment; majd czukornád-ültetvények felügyelője lett a Sandwich-szigeteken. (Alföld, 1883., 114.) 1873-ban az árván maradt *Spitzer* Fülöp is fölkerekedett Aradmegyéből; 1878. Afrikában a Mozambique-parton telepedett le, egy év múlva azonban angol szolgálatba lépett, majd francia szolgálatba állt s 1885—7. elejéig Tonkingban katonáskodott, mikor ismét hazatért. Aradi Közlöny, 1887., 89. sz. — ³⁾ *Márki*, Dr. *Grossinger*. *Természettud. Füzetek*, 1882., három közlés. — ⁴⁾ *Tud. Gyűjt.* 1818. VI. 116. 7.

mészetráji leírását és szakfolyóiratokban is számos közlést adott; *Petrogalli* Arthur 1873—85. aradi gymn. tanár († 1894.), ki főképp rovtartani szempontból írta le és ösmertette Aradmegyét s két kiadásban is értekezett a bogárgyűjtésről; *Lóczy* Lajos és *Pethő* Gyula, kik a földtani intézet közleményeiben Aradban tett geológiai kutatásairól évről-évre becses jelentéseket tettek. *Lóczy*tól, Kína geológiájának megírójától, hozza e monographia I. kötete Aradvármegeje és város geol. és földrajzi leírását. *Simonkai* fő műve Erdély edényes flórájának helyesbített foglalata, mely a Természettud.-Társulat kiadásában (1887.) 678 lapon jelent meg. Legújabbban (1894.) *Richter* Aladár aradi tanár közölte a kormány megbízásából 1891—2. tett külföldi útról szóló jelentését, mely a német, francia, belga, angol és svájci akadémiák s azok természetrajzi, főképp növénytani intézeteit, muzeumait s botanikus kertjeit ösmerteti, míg egy másik füzet a növényvizsgálat és a rendszerezés elveiről (Linneig) értekezik.

A természettudományok terén 1772-ben még csak curiosum-számba mehetett *Sartori* Bernát aradi tanár physikája, melyet philosophiája III. részébe ékelve adott s melyben még a föld mozgásának tanát is tagadja, a vegytani elemekről pedig fogalma sem volt. Néhány évtized múlva 1819-ben már éppen egy aradmegyei fiatal ember, *Kerekes* Ferencz (született Erdőhegyen, 1799. † 1850. júl. 29. B.-Füreden) keltett figyelmet Berlinben a vegytani elemekről németül írt művével¹⁾. Az orosz kormány azonnal felszólította, fogadja el a szentpétervári egyetem vegytani tanszékét, sőt Angliába is kapott meghívást. »Jer haza!« írta hozzá barátja, Vásárhelyi János. »Szeretet vár rád, bár nem elég jutalom. Ha Erdőhegy s a Ménes-alja szülöttét nem vonhatja elő a haza: alhatik a chemia!« *Kerekes* hazajött s 16 éven át ásvány-, növény- és vegytant tanított a debreczeni kollégiumban. 1835. kiadott »Értekezések és kísérletek« cz. könyvéért a m. t. akadémia is tagjai közé választotta. 1839. a geometria és természettan tanszékére ment át. Az idők jele, hogy több vármegye azért választotta táblabírául, mert olyan jó chemicus és olyan jó mathematicus²⁾. Dr. *Hidegh* Kálmán (szül. Aradon, 1839. szept. 18), 1867-től Kassán, 1872-től Budapesten s 1880-tól Aradon főreálisk. vegytan-tanár, 1873—80.-ig Budapesten a zsírnemű testek vegytanának magántanára³⁾, 1866. óta dolgozott hazai és külföldi tud. folyóiratokba. 1878-ban jelent meg a Természettud. Társulattól megkoszorúzott műve, a magyar fakőérczek elemzése; 1879. óta a m. t. akadémia megbízásából egyes nevezetesebb ásványfajok chemiai vizsgálatával foglalkozott. *Physikai* kísérletekkel csak lassankint ösmertedett meg Arad. Egy *Herczeg* nevű ifjú eresztette föl 1813-ban az orsz. vásár alkal-

¹⁾ Betrachtungen über die chemischen Elemente. Berlin és Pest, 1819. 8r. XVI és 176 lap. — ²⁾ *Márki*, Egy aradi chemikus emléke. Alföld, 1889., 297. *Poggendorff*, Biogr. liter. Handwörterbuch, I. 1246. — ³⁾ Életrajza *Márkitól* Lakatosnál, III. 56—7.

mával az első léggolyót, »melyben 40 akó bor megfért volna¹⁾; 1846. júl. 8. Futó Lajos színész a színpadon nevetségessé tette a több estén át nagy közönség előtt dolgozó Bosco művészetét s legnehezebb műdarabjait utánozva, megmagyarázta, hogyan csinálhatja meg az efféléket akárki is, a kinek gépe és ügyessége van hozzá²⁾. A népszerű pyhsikai előadások azután, a miket a lyceum tanárai 1879. s a Kölcsey-egyesület 1882. óta rendeztek s melyekben különösen Antolik Károly, Stauber József, Fényes Dezső s Rozsnyay Mátyás vettek részt, sokban népszerűsítették a természet-tudományokat. *Antolik* Károly, 1875—92.-ig aradi gymn. tanár, a Kölcsey-egyesület alelnöke s 1892-től pozsonyi reálisk. igazgató³⁾ természettani tankönyvei több kiadást értek. A villamosságról írt cikkei, a villamszikra sikamlásáról fölvett fényképei s a róla, valamint az új hangskálákról stb. írt értekezések külföldön is figyelmet keltettek⁴⁾.

A *mathematika* legkitűnőbb művelője *Kerekes* Ferencz, ki Debreczenben 1845-ben adta ki «Szorszámtan s egyszersmind előkészület a fellelengős mértanra» című nagyobb művét s 1848-ban a «Képzetes mennyiségek»-et, a m. t. akadémia pályázatán hallgatással mellőzött művét, melynek sorsát «Négyes kis tükör» című füzetében külön is megvilágította s élesen nyilatkozott az akadémia matematikusairól. Halála után, 1862-ben jelentek meg «A felsőbb mértan alapelvei egy toldalék töredékekkel s az ellenmondásos mennyiségek kifejtésével» és 1864-ben «A fellelengős mathesis igaz elveinek elemi kifejtése.» *Ábrai* Lajos 1881-ben Számrendszerek, számnevek és számjegyek, s 1883-ban Bevezetés az arithmetikába középiskoláinkban; *Boros* Vida 1877-ben A mennyiségtan módszere a gymnasiumban s *Nesnera* Aladár 1882-ben A mértan elemei cz. füzetet adott ki. Tőlük, valamint Medgyesi Ödöntől, Stauber Józseftől, Walther Bélától stb. több kisebb-nagyobb értekezés jelent meg.

A *mérnöki* tudományok terén sok érdemet szerzett *Pichler* Ferencz (szül. 1810), ki Aradról 1842. vándorolt ki Angliába s éveken át volt a londoni mérnök-egyetem tanára. Magyarországból tőle származnak az első vas takaréktűzhelyek s egyebek közt ő találta föl a pneumatikus gertyákat. A londoni Themse-hidak egy részének tervezésével a legkitűnőbb mérnökök sorába emelkedett; 1890. résztvett a budapesti negyedik dunai s az új-aradi vashíd tervezésében is. *Beszédest*, a hírneves vízépítőt, e

1) *Hazai Tudóstársaságok*, 1813., II. 41. — 2) *Váli*, 48—9. — 3) *Szinnyei*, I. 192—3. — 4) Csupán felesége családja által tartozik Aradhoz az elektro-technika terén világszerte ösmeretes *Zipernovszky* Károly (szül. Bécsben, 1853. nov.), a budapesti »Ganz és társa«-gyár elektro-technikai osztályának igazgatója, s műegyetemi ny. r. tanár, kit 1893. május 12. a m. t. akadémia is tagjai közé választott. Székét 1894. febr. 19. »Elektromos üzem alkalmazása távolsági forgalmú vasútnaknál« című értekezésével foglalta el. A villamvilágítás, villamos munkaátvitel, a dynamo-gépek, villamos motorok, gyakorlati mérőeszközök stb. terén tett találmányai s javításai mindenütt elterjedtek s egész kis irodalmat támasztottak.

helyütt elég csupán neve szerént említeni. Az aradmegyei vasútnak nagy részének tervezőjéről, *Boros* Béniról (szül. Aradon, 1839. ápr. 7.) már szintén volt szó¹⁾. 1875. jelent meg tőle az aradkörös-völgyi vasút tervezete, 1879. ugyanannak ismertetése s 1880-ban a «Vasútaink csoportosítása és a vasúti tarifák» című füzet.

A *haditudományok* művelésére Aradon a honvédség fölállítása adott ösztönt. *Pacor* Vilmos még honvédszázados korában (1881.) adta ki taktikáját (németül), mely több kiadást ért s »Harczászati feladatok a parancsadás és csapatvezetés gyakorlata czéljából« című könyvét. *Simonchich* Gyula százados (szül. Aradon, 1848. szept. 9.) és *Vörös* Sándor főhadnagy (szül. Pankotán, 1845. ápr. 15, † 1894.) 1880-ban együtt írták »Az osztrák-magyar haderő táblázatos kimutatása« című munkájukat. — *Gózsöny* János alezredes (utóbb címz. vezérőrnagy) Aradon 1881. foglalkozási tervezetet készített az újoncz-sorványok számára. *Algya* Sándor őrnagy először az aradi hadgyakorlatokról közölt leveleivel tűnt föl. Az aradi katonai tud. egyesületben és a szaklapokban szorgalmasan dolgoztak mások is, kik hosszabb-rövidebb ideig állomásoztak a várban és a városban.

Az *orvostudományok* Basarági Vid János szülőföldjén csak a XVIII. század második felében kezdtek ismét terjedni. Az első, ki az irodalom terén is nevet szerzett magának, *Haidenreich* János Lajos megyei főorvos (szül. Engelsbergen, Sléziában, 1747. jan. 31. † Aradon, 1807.), ki a nagyszombati egyetemen 1775. tartotta orvos-doctóri felavató értekezését; már 1782–3-ban hírré vergődtek »Medicina Aradiensis« czímmel írt füzetek, melyekben a vidéken szokottabb betegségeket fejtegette; 1784. német füzetben buzdított mindenkit, hogy baján önmaga ügyekezzen segíteni²⁾. 1785-ben latinul bocsátott közre utasításokat a falusi seborvosok számára; 1786. (németül) a gyógyszerházakról, 1799-ben az egészen kis gyermekek táplálásáról, 1803. pedig az Aradmegye több helységében dühöngött sülyről³⁾ írt egy-egy jeles könyvet. Így Haidenreich egymaga egész orvosi irodalmat teremtett Aradban⁴⁾. *Rósa* János, szintén aradi főorvos († 1790.) 1782-ben a méhbántalmakról, *Réz* József Imre, az aradi jakobinus, 1791. »de cataracta oculi« adott ki egy latin kötetet. Ilyen, az irodalomban is működő orvosok érdeme, hogy Aradmegye orvosai lépést tartani ügyekeztek a tudomány haladásával. Haidenreich, Besserkraut Mihály, Molnár Mihály, Csermák János és Blaskovics Imre pl. már 1804. szerencsés kísérleteket tettek a himlőoltással⁵⁾; *Rósa* József 1817-ben eredményeket ért el a typhus putridus gyógyításában s 1831. is mindent megtett a cholera terjedése ellen; 1849-ben a choleras orosz katonák gyógyításáért

¹⁾ E könyvben, II. 624. — ²⁾ Jedermann sollte sein eigener Arzt sein. Buda, 1784. 8r. 100 lap. — ³⁾ Historia asthemiae scorbuticae in multis gremialibus locis inclyti comitatus Aradiensis anno 1803. graviter saevientis. Temesvár, 1803. 8r. 76 lap. — ⁴⁾ Életrajza *Callisenné*, Medicinisches Schriftsteller-Lexikon. (Kopenhága, 1831.) VIII. 54. *Szinnyei*, Magyarorsz. természettud. könyvészete, 245–6. — ⁵⁾ *P. Nagy*, Arad (kézirat), IV. 71.

Aradi (Landshut) István és Hartmann Mihály kisjenei orvos a czártól a III. oszt. Szent-Szanizsló-rendet kapta¹⁾. Hg. *Hoheulohe* Sándor nagyváradí kanonok Pankotán b. Dietrichnének már suggestio útján adta vissza beszélőképességét; dr. *Kordina* Károly pankotai orvos pedig (1851.) misereregyógyításával keltett feltűnést²⁾. A tudomány haladásának fölhasználására több alkalmat nyújtottak a kórházak. Az 1836. megnyílt aradmegyei kórház első főorvosa, *Munkátsy* Miklós, 1834-ben jeles magyar könyvet adott ki a kórházak berendezéséről, 1848-ig több mint 13,000 beteget gyógyított s 300-nak adta vissza szemévilágát³⁾. 1837-ben az aradi *Buchwald* Gyula is értekezett a szegények gyógyításáról⁴⁾. *Kresztics* János 1825. a göröcsökről, a világosi születésű *Éder* Ferencz 1835. a vérkiütésekről, *Csiky* János pedig (1816—1856.), ki 1844. telepedett le Aradon, 1840-ben a hályogról szóló tanulmányát tette közzé s több cikket írt az Orvosi Társba. 1844-ben jelent meg *Mata-zovszky* Nándornak, 1857. óta a megyei kórház főorvosának értekezése a görvélykórrol, melyet a pesti gyermek-kórházban tett észleletei alapján ösmertetett. *Kéry* (Bittner) Imre, ki orvosdoctorrá az epekövekről latinul írt becses értekezése alapján 1825. lett, ez időtől fogva haláláig, 1887-ig Aradmegyében folytatta orvosi gyakorlatát⁵⁾. A Bánság poszlázairól szóló tanulmányát 1847-ben az orvosok és természetvizsgálók pécsi nagygyűlésétől megkoszorúzza adta ki. Pályadíjat nyert a közorvostan szabályozásáról szóló műve is. Fő munkája a menyházai (monyásza) ásványforrás vegy- és gyógytani ismertetése⁶⁾, mely nagyban emelte a fürdő hírnevét. Viszont *Roth* Albert, Aradmegyének szintén főorvosa (szül. 1814., † 1879.), ki 1841-ben a nemi betegségekről értekezve szerzett doctori rangot, 1861-ben a lippai gyógyforrásra hitta föl a figyelmet⁷⁾. *Köpf* János (szül. Kisjenőn, 1817. január 17., † Aradon 1887. január 28.) 1844. »A jó édes anya« czímmel a kisdedek ápolásáról írt, a mit érdemes volna egybevetni főorvos-elődének, Haidenreichnak, félszázaddal előbb e tárgyról írt könyvével. *Csurgay* József

Darányi János.

1) *P. Napló*, 1851., 538. — 2) *U.-o.*, 535. — 3) *U.-o.* 1852., 570. — 4) *De cura pauperum*. Bécs, 1837. 8r. 34 lap. — 5) Életrajza s arczképe a *Vasárnapi Újságban*, 1871. 36. sz. és *Alföld*, 1887. május 17. — 6) Magyarúl Pest, 1866. 8r. XVI és 256, németül (dr. Oppenheimer Mór fordításában) 1866. 8r. XVI és 320 lap. — 7) Életrajza és arczképe *Vasárn. Újság*, 1871., 36. sz.

1861—5. aradi főorvos, *Schuster* Henrik, *Varjassy* Gyula, *Parecz* Gyula, *Posgay* Lajos stb. gyakran írtak szaklapokba s önállóan. Aradon a modern orvosi tudomány tekintetében legáltalánosabb volt a hatása *Darányi* Jánosnak (szül. Andornokon, Borsodban 1819. júl. 6., † Aradon, 1889. máj. 12.), 1858-tól Aradváros főorvosának. Doctori rangját 1845. a növények életéről szóló füzetével szerezte meg. Az orvosok és természetvizsgálók különböző nagygyűlésein a petefészektömlő kiirtásáról, a képző (plasticus) műtétekről s a középponti gátrepedésről értekezett. Nemannyira ő-maga írt, mint inkább módot nyújtott ifjabb orvosi erőknek, hogy a szaklapokban értekezzenek különösen azokról a műtétekről, melyeket Aradon 1861—81. fenntartott magánkórházában végeztet. E kórházban 21 év alatt 7670 beteget vettek föl, 19,890 bejártot gyógyítottak s összesen 4808 betegen hajtottak végre műtétet¹⁾. A hálás Arad gyűjtést indított a kitűnő mütő mellszobrának fölállítására²⁾. A *gyógyszerészet* irodalmában *Csurgay* Kálmán (szül. Gyorokon, 1858. nov. 22., † Budapesten, 1892. febr. 13.) a Gyógyszerészeti tankönyv (1883) s Az állam, közigazgatás és a gyógyszerészet (1891) megírásával és 1885. a Gyógyszerészi Közlöny és Évkönyv alapításával fejtett ki tevékenységet; *Rozsnyay* Mátyás a khinin-czukorkák gyártásáról szóló értekezésével elnyerte a természetvizsgálók s orvosok fiúmei nagygyűlésének jutalmát (1869.) s ezenkívül is sok értekezést írt.

A köz- és mezei gazdaság irodalmának néhány neves művelője szintén élt Aradban. *Almásy* Pál, 1790-től 1821.-ig Aradmegye főispánja, *Schlözer* Staats-Anzeigejában értekezett Magyarország kereskedelméről; 1782-ben keresk. kérdésekről francziáúl, 1791-ben az orsz. bizottság kereskedelmi javaslatáról stb. latinúl s 1803-ban Magyarország statisztikájáról németül írt műve azonban kéziratban maradt³⁾. 1815. b. *Wenckheim* József s 1832. b. *Orczy* Lőrincz egy-egy könyvet adott a magyar lótenyésztésről s mindakettő figyelmet keltett, már csak írójuk neve miatt is. Ennek s általán az állattenyésztésnek emelése volt *Náray* Imre célja is, midőn Aradon 1857-ben egy vastag kötetben adta ki *Günther* Ágost »Hasonszenvi állatorvos«-át. Az újabb mezei gazdálkodás elveit 1845. aug. 19. fejtette ki Aradon *Brünek* József, midőn a magyar gazd. egyesület fiókját megalakította⁴⁾; majd (1846). Robot és dözma címmel tárgyalta a közvagyonosodás akadályait. Egész forradalmat okozott a magyar gazdák körében »A mezei gazdaság könyve«, melyet *Benkő* Dániel akad. tag (szül. 1799. † 1883) Stephens Herny nyomán 1855—68. hat kötetben adott ki. Ő-maga csak 1873-ban, mint Zselénszky gróf gazdasági tanácsosa telepedett meg Aradban s az ő útmutatásai szerént lett az ötvenes uradalom

¹⁾ *Wéisz* Sándor kórházi főorvos becses jelentései 1876—9-ről s *Lakatos*, III. 215—6. — ²⁾ Életrajza *Alföld*, 1889. 111. sz. A teljes irodalom *Szinnyeinél*, II. 627—8. — ³⁾ Nemz. muzeum, 9 Quart. Gall., 1030. Fol. Lat., 178—9. és 269. Fol. Germ., 672. Fol. Lat. — ⁴⁾ Beszédje nyomtatásban is megjelent Aradon, 1845., 8r. 16 l.

igazi mintagazdaság¹). *Peterdy* Gábor már 1864. mint ilyet írta le István főhg kisjenői uradalmát²). 1867—1880.-ig volt a pécskai kincst. uradalom igazgatója *Érkövy* (Ploetz) Adolf akad. tag (szül. 1818. † 1883.), a Robot és dézma, Homok-kötés, a Haszonbérrendszer és népesítés, Az 1863. évi aszályosság a magyar alföldön stb. írója; ez utóbbinak hatása alatt kezdtek jobban fásítani az alföldet. Utolsó nagyobb műve 1883. az Aradmegyét közletről érintő telepítési kérdésről szól. Számos cikket írt az aradi Alföldbe is. Korizmics Lászlóval együtt neki van legtöbb része a magyar mezőgazdaság átalakulásában³). *Kopcsányi* József, *Kornis* Károly, *Rochel* Károly, *Környey* János, *Gaal* József, *Nagy* Zoltán, *Szabó* Alajos, *Rodiczky* Jenő, *Marschall* Lajos, *Fényes* Kálmán, *Wallfisch* Pál és mások a helybeli lapok hasábjain is ügyekeztek elveit terjeszteni. Az Aradmegyében s általán az aradi keresk. és iparkamara területén elért anyagi eredményeknek világos képét adja *Gaal* Jenő, 1872—1893. aradi kamarai titkár (szül. P.-Gerendáson, 1846. szept. 14.), részént 1876. megjelent külön füzetében, részént évről évre nagy gonddal és terjedelmesen megírt jelentéseiben. (Ezeket most *Marschall* Lajos és *E. Illés* László folytatják). 1876—83-ig az aradi Gazdasági-Egyesület évkönyveit is ő szerkesztette. Főbb művei: A román keresk. szerződésről (1884.), A mezőgazdasági válság (1885.), A világgazdaság és a kulturai egység fejlődéséről (1886.), Az alföldi munkásmozgalom (1891.) s Békésmegye monographiája (1892.). Ő vállalkozott Aradmegye gazdasági monographiájának megírására is. *Dunyov* István, 1842—8. aradi ügyvéd (szül. 1815. † 1889.) utóbb honvéd, majd olasz ezredes, 1859-ben az államgazdaság jelen állapotáról értekezett. Egy Aradra küldött nagyobb közgazdasági munkája elveszett, ellenben 1872. megjelent a kereskedelemnek és a földrajznak *Boccardo* utánírt története. Egyes gazdasági kérdésekről többen írtak; pl. *Kacsianyi* Nándor a gyümölcsfatenyésztésről (1865.), *Paradeyser* Lajos (1877.) és *Fényes* Kálmán (1878.) a méhészetéről, *Avramu* Miklós tótváradi g.-kel. tanító (románul) a zöldségről, *Blaskovics* József a selyemtenyésztésről (1793.).

Ezekből a hiányos jegyzetekből is kiderül annyi, hogy irodalmi és tudományos életről Aradban csak 1867-után, tehát azokban az időkben lehet szó, melyek már voltaképen nem is tartoznak ezen történet keretébe.

A *színészet*, melynek számára Aradban nem egy jeles író dolgozott, mint ösmeretes, itt is az iskolákból indult ki a társadalom meghódítására⁴).

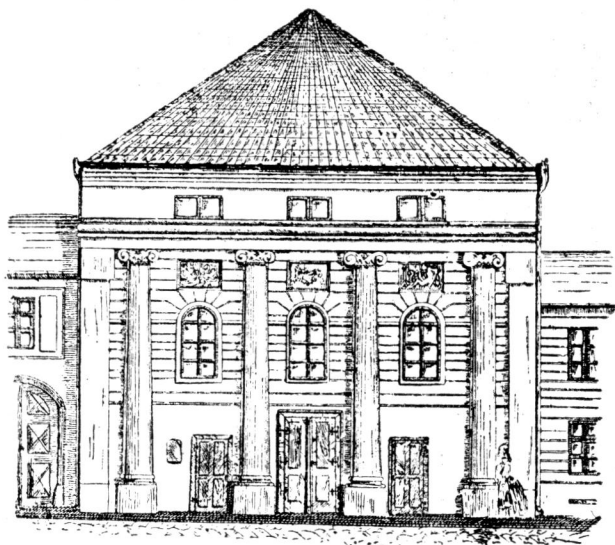
¹) Életr. *Szinnyeinél*, I. 857—8. — ²) Jóságismertetés. III. 292 lap, mellékletekkel. — ³) *Galgóczy*, Emlékbeszéd É. A. felett. Budapest, 1884. *Alföld*, 1883. decz. 15. *Szinnyei*, II. 1421—5. — ⁴) Az aradi színészet történetének fő forrása *Váli* Béla könyve. (Budapest, 1889., 8r. 173 lap) és *Institoris* Kálmán cikke *Lakatosnál*, III. 125—145. Továbbá *Verner* László, Az aradi magyar színészet első éveiről (Aradi Közlöny, 1887., 112.) *Degré* Alajos, Hogyan vált magyarrá az aradi színház? (Fővárosi Lapok, 1886., 91. és *Bibliophil* (Márki), Arad színészettörténetéből (Aradi Hírlap, 1884. 218.) Ezekre utalva, saját előadásomban csak a legszükségesebbekre szorítkozom.

1787. szept. 4. történt először, hogy Aradmegye engedélyt adott *Berat* Fülöp újvidéki német színtársulatának az Aradon való játszásra. «Az általános drágaság — szolt¹⁾ — azt kívánná ugyan, hogy a népet semmi fölösleges kiadásba ne keverje, de mivel a színpadok ellen nem érkezett tilalom, neki sincs ellene kifogása». Hat évig azután egymást váltották föl Aradon a német vándorszínészek, 1793-ban azonban már alig látogatta valaki előadásait. Időközben ugyanis országszerte érdeklődés támadt a magyar színészet iránt. 1791-ben *Sehy* Ferencz aradi esküdt maga is fölcsapott a budai társulathoz²⁾ és 1794. febr. 14. már Aradmegye is «a haza nyelve pallérozásának és előmenetelének hathatos eszközeiül» ösmerte el «a nemzeti nyelven való játékszín»-et; de úgy ekkor, mint nov. 10. és 1795. márcz. 3. szükségesnek tartotta, hogy a nemzeti nyelv ápolását az iskolában kezdjék³⁾. Maguk a megyei urak is ott tapsoltak 1794-ben Bárdoni, majd Stephani német színtársulatának a Milicsházban. 1798. decz. 4. azonban *Kelemen* László társulatának töredéke már Aradon is színpadra vitte a magyar szót és sár, hözivatar sem tartotta vissza a közönséget, hogy tömegesen látogassa előadásait⁴⁾. Annyi hazafias darabot adtak elő, hogy 1799. februárjában a helytartótanács a műsor $\frac{1}{3}$ -át letiltotta s a másik kétharmadot is csak a városi főorvos előleges censurája mellett engedte játszani. 1812-ben Ferencz király már megengedte *Hirschl* Jakabnak, hogy saját költségén *állandó színházat* építtessen. *Hirschl* 1816-ban fogott a munkához a mai Simonyi-utczában s a mikor 1820. elkészült, németeket vitt bele. Gunst igazgató az Aschenbröddel nyitotta meg az aránylag csinos színházat. Pedig Aradon Bihar-megye lelkes főorvosának, Sándorfi Józsefnek bőkezűségéből, 1813-ban már a téli idényben is játszottak magyar színészek, s 1818-ban a *Kilényi* és *Láng* igazgatása alatt álló 21 tagú társulat júniustól október végéig még Arad-Hegyalját is sorba járta. 1819. a megyei nemesség idejében bérbe vette Milics termét a németek elől s abban ezen a télen a Vándza Mihály vezetése alatt érkezett kolozsvári magyar színészek előadásait látogatta. Az új színházat 1847-ig télen át, egy évet kivéve, német színészek bérelték ugyan, a nyári idényre azonban már 1820. bevonult Kilényi, ki *Dérynével* magyar operákat is bemutatott. Hasonló lelkesedést keltett 1823-ban is. Maguk a németek csak 1836. kezdtek operákat adni, de mind jobban kellett küzdeniök a közönség közönyével. Ellenben *Horváth* József színtársaságát 1826—7. a nemesség azzal is segítette, hogy a színházért maga fizette a bért, az azt fölvaltó Kilényi társulatát pedig 12 szekéren maga a vármegye szállította Pestre, hol egy nemzeti színház építésére 10,000 frt alapítványt tett. Míg 1834. aug. 20. még német díszelőadást tartottak a sz. kir. várossá emeltetés ünnepelésére, 1837. okt. 25.

¹⁾ *Magyei jk.* 1787. 1813. sz. — ²⁾ *Bayer*, Nemz. játékszín, I. 184. — ³⁾ *Jk.* 1794. 94., 105. és 1795. 146. — ⁴⁾ *Lakatos*, III. 128. A nyelvre nézve *Váli*, 10.

a városi tanács a vármegye színészeti bizottságának azt a kérését, hogy télen át ezentúl magyar színészeket fogadjon be a színházba, már csak azon okból tagadta meg, mert a németekkel szemben szerződés köti; 1838. júl. 28. pedig *szépművészeti bizottság*ot alkotott a város, hogy művésziékké s ha lehet, magyarokká tegye a téli előadásokat. S valóban, még azon télre *Petheő* Coelestin magyar társulatának adták bérbe a színházat, melyet azonban 1839—1847. ismét *Huber* és *Kreibig* német társulata nyert meg, a magyarok pedig 1843. óta egy színikörben játszottak. A magyarosításnak s a művészi színvonalnak emelésében igen nagy érdemeket szerzett *Jankovics* Gábor, a szépművészeti bizottság tagja, kinek indítványára külön színházi alapot teremtett a város, e célra az idegen művészek előadásai jövedelmének egy negyedét jelölve ki.

1844-ben német és magyar színészek előadásaiban, sőt egy műlovar-társulat mutatónyáiban is szórakozhattott a kis Aradváros közönsége, mely azután annyira megoszlott, hogy valamennyinek rosszúl ment a dolga. Jöttek, mentek a magyar színészek, úgy, hogy pl. 1846. nyarán két hónap alatt négy magyar társaság is megfordult Aradon; s az egyik (a Kilenyié és Csabayé) júl. 8. még *oláh* vígjátékot is előadott (A két szórakozottat Kotzebuetól, *Popovics* János aradi ügyvéd fordításában).

Az aradi első állandó színház.

Főkép *Gócs* Ede társulatának összevágó, művészi és erősen látogatott előadásai érlelték meg (1847. márcz. 3.) Arad városban azt a határozatot, hogy ezentúl *csak magyaroknak* és pedig a jövő télen *ingyen* engedje át a színházat, olyképp, hogy a 600 frt bért a város és a vármegye közösen fizesse. Szeptemberben már be is vonult *Szabó* és *Végsey*, majd 1848. elején *Gócs* társulata az állandó színházba, a német színészek pedig a vár kazematáiba szorultak. A közönség, mely 1848. márcz. 17. az immár magyar színházban ünnepelte meg a sajtószabadság kikiáltatásának hírét, június 7.-ig folyvást erősen látogatta az előadásokat, távoztukkal pedig a város még a nyári színikört sem engedte át a német szí-

nészeknek. Az 1848–49. év telén ismét Gócs társulata játszott Aradon s az aradi közönség a bombák füttyölése közt is tapsolt Munkácsy Flórának, Barthának, Komáromynak, Hegedűsnek. Október hatodikának rettenetes idejében szedte össze *Philippovics* István az Aradon tanácstalanul álló művészeket, ma már a magyar színészetnek megannyi dicsőségét, Prielle Kornéliát, Felékinét, Felekit, Gyulai Ferenczet, Szerdahelyit, Dopplert stb. *Csernovics* Péter pedig kibérelte három évre a színházat s *Philippovics*, majd Szabó József igazgatása alatt elkezdődtek az előadások. Igazi templom volt akkor az a magtárszerű kis színház, hol az imént még kicsinyhitűek a magyarok Istenében való megnyugvás érzetével teltek el. A hogy előrelátta Vörösmarty prófétai lelke, magyar szellem lobogott e városon. *Csernovics*nak tetteről ott volt szó, a hová elsősorban tartozik, a politikai részben¹⁾. Ide csak az való, hogy a társaság igazi művészi sikereket aratott. 1851. januárjától már adták Márthát és a Czigánynőt, a Prófétát stb. is. A kar 12 férfi, és 10 nőtagból, az egész társaság 54 személyből állt. Az opera primadonnáját, Téli Rózát, kit csakhamar a lipcei színház szerződtetett, valósággal kényeztette a közönség; *Toperczernét*, az ápr. 15. színre került *Próféta Fidesét*, *De la Grange* asszony után a legjobbnak tartották. *Munkácsy Flóra* még csak «szépreményű fiatal színésznő» volt. Aradon lett nagygyá. A dráma is egy színvonalon állt a nemzeti színház előadásaival. *Feleki*, *Gyulai*, *Szerdahelyi* itt működött ekkor²⁾. Olyan társulat, melyet 90 főre emelve, *Havi* és *Szabó* igazgatók a külföldön is büszkeséggel mutathattak be, ha az anyagi siker nem állott is arányban a művészivel. A társas igazgatóságban, főkép mióta *Csernovics* elköltözött Aradról, némi változások álltak be, s a combinatio főkép *Szabó* és *Philippovics* személye körül forgott; egészben véve azonban a társulat megtartotta magas színvonalát. Hazafias tekintetben nagy szolgálatokat tett, különösen 1861-ben, midőn *Szabó* és *Philippovics*, még a provisorium kezdetén is, többször előadta *Szigligeti* II. *Rákóczi*ját, 1862-ben pedig ismét operát szervezett. Mivel azonban a szűk színházba nem fért annyi közönség, hogy fedezni lehetett volna a társulatnak havonként 4000 frtra rugó fizetését, a helytartótanács pedig nem engedte meg, hogy a város rendes évi segélyt adjon, 1863-ban *Szabó* és *Philippovics* megvált Aradtól, hol 1849. év óta annyi művészi és hazafias érdemet szerzett. *B. Bánhidý* Albert már 1862. mozgalmat indított új és Aradhoz méltó színház építésére; 1864. decz. 26. pedig elnöklete alatt *színházbérlő-társulat* alakult, hogy megakadályozza a művészi színvonal sülyedését, mi, az operette-irány felülkerekedésével, már *Szilágyi Béla* igazgatása alatt elkezdődött. *Hubay Gusztáv*val kötött szerződése ugyan szerencsétlenné bizonyult, 1866—73-ig azonban *Föllinus* János drámái, operái és operette-társulata ismét műélvezetekben része-

¹⁾ E könyv II. kötetében a 614. lapon. — ²⁾ Ezekről *Pesti Napló*, 1851. 286., 288., 303., 315., 339., 489., 525.

sítette a közönséget. Volt tél (1868—9.), mikor 36 új színművel, 2 új operával és 6 operette-tel gyarapította a műsort. 1868. magyar-német, sőt szerb és román társulatok is játszottak a színpadon; 1869. azután a nyarat is Follinus foglalta le s a már-már ismét polyglottnak tartott városban egy év alatt 289 magyar előadást tartott.

Ilyen előzmények után 1868. nov. 23.-án báró *Bánhid*y Béla javaslatára a város pályázatot hirdetett egy új állandó *színház* tervezésére, *Atzél* Péter indítványára pedig 1872. aug. 3.-án 700,000 frt kölcsönt vett föl a színház és a vele kapcsolatos városi bérház építésére. *Czigler* Győző aradi műépítő tervei és *Skalnitzky* vezetése alatt már 1871-ben megkezdtek s 1874. szeptemberében be is fejezték a renaissance-izlésű színház építését, melyet 1250 nézőre terveztek¹⁾. Ezt a színházat 1874. szept. 21.-én I. Ferencz József király, *Albrecht*, József s *János* főherczek jelenlétében a nemzeti színház tagjai *Szász Károly* prologjával s *Fáy* egyik vígjátékával, (*A mátrai vadászattal*) nyitották meg. *Aradi* Gerő, ki most a színházat átvette, főkép a népszínműveket kedvelte meg a közönséggel. Sokkal egyöntetűbb előadásai voltak *Bogyó* Alajos és a pankotai születésű *Mándoky* Béla társulatának, mely 52 tagból állott (1875/6.). A magas színvonal azonban nagyon alászállt a következő évben *Sztupa* Andor igazgatása alatt, mire 1877-ben a *Lukácsy* Miklós buzgólkodására alakult *színiüggyámolóító egyesület* vette át az igazgatást. Ez a költséges operával egyideig való kísérletezés után fölhagyván, csakhamar visszatért a dráma műveléséhez. Újra beállt azonban a hanyatlás 1880-ban *Mannsberger* (Mosonyi) *Jakab*bal, 1883. febr. 18. pedig leégett a színház. De már másnap elhatározta a tanács, márcz. 14. pedig a város, hogy újra fölépítteti azt s *Halmai* Andor aradi műépítőt bízta meg a kivittel. *Krecsányi* Ignác 1885. okt. 1. *Csiky* Gergely prologjával már az új színházban nyitotta meg az előadásokat.

Azon 1013 színész közt, kik Aradon 1818—1889. közt felléptek²⁾, sok ragyogó név van s az aradi színpad nem egy kitűnő színészt nevelt a hazának.

Műkedvelők is többször tettek kísérletet. Pl. *Galsán* az inségesek javára *Török Klára* asszony buzgóságára nemes urak és úrnők 1817-ben, de »csupán az uraságoknak«, néhány színdarabot adtak elő³⁾; 1844-ben pedig Aradon alakult műkedvelő-társaság, mely márcz. 23. meg is kezdte, de csakhamar abbahagyta előadásait, hogy ne rontsa a színészek jövedelmét. Viszont az aradi román műkedvelők társulata 1870. aug. 16. lépett először színpadra. Az ötvenes évektől kezdve különben elég erős volt már a magyar *Thalia*, hogy tért engedjen a jótékony czélok érdekében buzgólkodó műkedvelőknek.

¹⁾ Leírja az *Alföld*, 1874. 214—215. sz. — ²⁾ Teljes névsoruk *Válinál*, 151—165. — ³⁾ *Magyar Kurir*, 1817., 49.

A megye nagyobb mezővárosaiban szintén megfordult egy-egy vándor színtársulat; ezek azonban többnyire csak ártottak annak az ügynek, melyet szolgálni ígértek.

A *zene* művelésére szintén gondot fordítottak Aradon. 1744-ben a minoriták templomában már énekes, zenés misével ülték meg az első főispán, Grassalkovics beigtatásának ünnepét s 1746. május 25. is zenés-mise volt a tisztújítás alkalmával¹⁾. A század második felében rendszeresen fizette a város a templomi zenekar tagjait. Olykor egyes nemes- vagy polgár-kisasszonyok is énekeltek a minoriták chorusán; így pl. 1826. febr. 12. a király nevenapján az alispán leánya, Török Klementina, ki akkor jött haza a zárdából²⁾. Ápolták az egyházi műéneket Radnán is, hol a rend theologusai és novitiusai többször énekeltek és zenéltek miseközben.

A *világi zene*, egyes műkedvelőket kivéve, sokáig a cigányok kiváltsága volt. 1775-ben az aradi muzsikusz cigányok a város számadásaiban már mint új magyarok szerepeltek, s 1784-ben az egész megyében 91 muzsikust írtak össze, úgy, hogy a helytartótanács el is rendelte e szám megszorítását³⁾. A megyei urak gyakran húzták velök; 1790-ben pl. három megyei ünnepen hegedűltek maguknak. Ezért 3 aranyat, de semmit sem kaptak azért, hogy kétszer is muzsikáltak az absolutismus hívatnokokainak⁴⁾. 1801-ben *Préda* volt az aradiak leghíresebb prímása⁵⁾. A század elejétől fogva egyszer-másszor katonabanda is szólt Aradon, az állandó színház megnyíltá óta pedig színházi zenekar is működött. Ezek már természetesen a műzene szolgálatában álltak.

Talán nem tévedek, ha Aradon a *műzene* iránt való lelkesedés fölkelését *Liszt* Ferencznek tulajdonítom. A még csak 12 éves Liszt 1823. februárjában Aradon is hangversenyt rendezett. Az ifjú Vásárhelyi János már ekkor elragadtatással szólt róla:

»Amphion erdőket s Arion bájolta Balénát,
Mozart' és Haydent szertecsodálta világ.

Hát te, magyar, kit bájol hangod s most ki csodáljon?

Légyen elég, ha magyar lant koszorúja fedez!»⁶⁾

1820-ban a magyar s 1824-ben, a német színészek már *operákat* is adtak Aradon; az operáról röviden a színészet történetében lévén szó, itt csak utalnom lehet reájok. Nagyon sokat tett a műérzék és technikai ügyesség fejlesztésére az aradi *zeneiskola* (conservatorium), melyet kísérletképen Daurer József, Markovics Ignác és Nimsgern Péter 1833. máj. 1. nyitottak meg. A részletes alapszabályokat csak 1834. jún. 3. dolgozták ki és szept. 2. Orczy főispánt nyerték meg pártfogónak. Az országosnak tervezett intézet érdekében azonnal körlevelekben hitták föl Aradmegye

¹⁾ *Jk.* 1744. 335. és 1746. 249. — ²⁾ *Hazai Tud.* 1826. I. 155. — ³⁾ *HTT.* 1784. július 26., 16,934. sz. — ⁴⁾ *Jk.* 1790. nov. 29., 3. — ⁵⁾ *Nagy*, Aradm. (kézirat), 61—2.

⁶⁾ *Vásárhelyi* kézíratai az aradi lyceumban.

értelmiségét, hogy az intézet fenntartásához és megfelelő épület emeléséhez mint, alapító vagy pártfogó járuljon. 1835-ben már számos hangversenyt rendeztek. Zenker Ferencz, a prágai conservatorium volt tanítója, tanított zongorázni s ő adta elő a zene elméletét s az összhangzattant; Wessely János hegedűt, klarinétot, fuvolát, éneket, Nováček György violincellot és gitárt tanított. Augusztusban már 50-nél többen tettek vizsgálatot; az intézet első hangversenyét pedig szept. 19.-én tartották¹⁾. Így alakult meg az ország legrégebb zeneiskolája, mely fennállása óta több mint 3000 nőt és férfit képezett ki, kik közül néhányan mint zeneszerzők (Heuer Alajos, Huber Károly, Klein Mór, Krispin Péter, Remetey Zoltán), mint karmesterek (Brausch, Klar József), mint zenetanárok (Brunkel János, Budits Ádám, Hitesi, Kunst János, Kriska, Krispin József, Nikolics Sándor, Schäfer Antal és Mátyás, Schmidt, Ubel János, Walter Gusztáv), mint operaénekesek (Institoris Kálmán, Schinek K., Salay Kelemen), s mint a budapesti és bécsi színházak zenekarának tagjai (Krispin László, Kubin János, Kurt, Türk stb.) tűntek ki. Szent-Annán és Glogovácson gyermekzenekarok alakultak, melyek közül az első 1884. óta Steiner L. karmester vezetése alatt különösen Svédországban játszott tetszés között.

Az első daloskört (dalárdát) Aradon Vajna Miklós és Szakolczay Lajos 18 tagból 1862-ben alakította, s az, *Kertay* Ede karmester vezetése alatt, már 1863. kitűnt a dalosok pécsi országos versenyén s az ország több városában. 1867. aug. 11. Aradon tartották az országos dalversenyt; 1868-ban a diákok dalai a fumei versenyen arattak nagy tetszést. Magának az aradi daloskörnek ügye azonban lassankint elaludt. 1882. márcz. 4.-én a Kölcsey-egyesület Institoris Kálmán elnöklete alatt szépművészeti osztályt alakított, mely a színház leégése miatt károsodott színészek javára rendezett hangversenyyel 1883. február 25., az 1883. január 20. óta — Aradon először — működő *női énekkar* pedig ápr. 23.-án lépett először nyilvánosság elé. A szépművészeti osztály, függetlenebb szervezettel, utóbb Kölcsey-dalkörre alakult át. Emellett külön dalegylet, philharmoniai és a zenekedvelő-egyesület is működik. Krispin József 1880-ban zenetermet építtetett s ebben s a Fehér-Kereszt nagytermében idegen művészek és aradi mükedvelők már számos műélvezetben részesítették a közönséget²⁾.

A *képzőművészet*, melynek Aradban nincs éppen dicstelen multja, a kor első száz éve alatt jobbadán a templomokban talált némi menedéket. Az aradi minoriták templomának legszebb képeit 1761-ben *Schiszlér* Ferdinánd festette. Radnán 1759. *Eisenhut* Joachim szerzetes († 1782.) készített meglepő famozaik-képeket s az olajfestmények egy része is szerzetesektől való. Csak curiosumképpen jöhet számba az a száz meg száz kezdetleges kép, melyet egyes búcsúsok a radnai templom számára valamely bajból való menekvésök emlékére festettek. A vármegye 1780. jan.

¹⁾ *Felenkor*, 1834. 699. és 1835. 651. — ²⁾ V. ö. *Lakatos*, III. 146—9. és 217—8.

30. már fel is szólalt a képeknek e tulságos tisztelete ellen, attól tartván, hogy képmádó lesz a nép¹⁾. A g.-kel. templomoknak többnyire csak falusi piktorok mázolásaival kellett beérniök; afféle alkotásokkal, minő pl. Dumbraván »Az utolsó ítélet.« 1840. táján főkép *Bila* simándi g.-kel. lelkész festegetett a kis templomok számára; tőle való a borosjenői g.-kel. templom 17 passio-képe is.

De valódi műkincsek is vannak egyes templomokban. Legtöbb a radnaiban, hol Rafael-iskolájából egy Krisztus-fej s Carlo Dolcetól egy Annunziazione látható; a főoltárképet, Mária mennybemenetelét, Roskovics Ignác festette. Wenckheim Anna grófnő a szentmártoni templomot 1842-ben a már (I. 458. l.) említett Dürer-képpel, Csernovics Péter pedig a mácsai kápolnát 1858. Barabás szent Eleonorájával ajándékozta meg.

A Csernovicsok már a mult században nagy műbarátok voltak. Az 1745-ben elhunyt Cs. Mihály aradi házáat képek díszesítették, Péter pedig ezen a téren is a valódi műpártolók közé tartozott. Maga a festészet és rajzolás tanítása csak lassan foglalt tért Aradon. 1844. *Geltz* József akad. festő nemcsak mellképek készítésére, hanem arra is ajánlkozott, hogy gyermekeket történeti képek rajzolására oktát; *Fägermann* D. pedig vállalkozott, hogy papirosra, selyemre, bársonyra, bőrre, fára festeni 4 óra alatt akárkit megtanít. *Lakatos* Ottó érdeme, hogy 1849 óta a gymnasiumban is tanítanak szabadkézi rajzolást. Derék művét *Szamosy* Elek folytatta. Tőle tanult festeni *Munkácsy* Mihály, ki 1859–60-ban Aradon tartózkodott²⁾. A mester mindvégig hálásan emlékezett meg első tanítójáról. — 1862-ben Aradon telepedett le *Böhm* Pál is, ki arczképek és oltárképek festegetéséből próbált megélni. Böhmnek Aradon 1890-ben 25 s Munkácsynak egyetlen egy képe (A munka után, Atzél Péter tulajdonában) volt ismeretes³⁾. Böhm, néhány év mulva Pestre, majd 1871-ben Münchenbe távozott s több százra menő képeit jobbadán külföldön adta el. Aradi tanítványai közé tartozott *Paal* László is, a tehetséges, de szomorú végű tájképfestő. A hatvanas évek legjelesebb műbarátja Aradon Atzél Péter volt, ki az aradi tehetségek s Than Mór stb. ecsetjét is gyakran foglalkoztatta. A vármegye, város és különböző egyesületek, testületek különösen arczképeket festettek dísztermeik számára; így a város az aradi *Kaufmann* által készíttette el Asztalos és Boczkó s Parlaghy Vilma által Kossuth képét. A vármegye a millenium alkalmára az aradi gyűlés megfestetését határozta el. Mint festők még Csillag, Valentini, Szvoboda, Gyöngyösy, Tabakovics és Karczagi József, a glogováci templom oltárképének mestere, érdemelnek említést.

A *szobrászat* eleintén szintén az egyház szolgálatában állt. A mult század legnagyobb arányú aradi alkotásának tartották a *Szentháromság*

¹⁾ *Jfk.* 1780. 85. — ²⁾ *Csepreghy* Endre az Arad és Vidékében, 1882. 52. — ³⁾ *Dömötör*, Az aradi kiállítás XVI. csoportjának tárgymutatója, 1890., 13–16.

szobrát, melyet 1746. egy ösmeretlen budai kőfaragó 7500 frt költséggel állított föl. A Szentháromság alakjai a magas gúla tetején voltak elhelyezve s onnan koszorú futott le az oltárig, melyet sz. Flórián és sz. Sebestyén szobrai díszesítettek. 1882-ben bontották le a szobrot, hogy egy melléktéren dugják el¹⁾. Az aradi minorita-templom szobrai jobbadán *Eberhardt* Ferencztől valók. Radnán 1766-ban állítottak föl II. József emlékére egy obeliszket²⁾. Petrisben 1810. május 15.-én szentelték föl Nepomuki sz. János szobrát, melyhez hasonlót a vármegye több helyén találunk. Ezek s a keresztek az egyes plébániáknak részletes történetébe tartoznak; nem az ízlésnek, hanem a kegyeletnek alkotásai. Nagyobb arányaik mellett is ezt mondhatni a glogováczi és szentannai Szentháromság-szobrokról. A glogováczit Schmalbach Mátyas és Vormittag Magdolna, a szentannait pedig Ferkula Antal és neje 1888-ban ajándékozta községének.

Művészi alkotásokkal azonban már a harminczas évekből találkozunk. 1837. okt. 2. falazták be a soborsini templomba Canova tanítványának, *Ferenczy* Istvánnak műveit, Forray Andrásnak és Zefirnek fejér márványból faragott síremlékeit, a leány domborműví arczképével és a család címérével. *Güttmantól* Chorin Áron emlékét 1851. leplezték le az aradiak. Arad szülöttje (1839) *Aradi* Zsigmond, a bécsi Gasser és a milanoi Tandardini tanítványa. Legnevezetesebb alkotásai: A búsongó Arad, mely az aradi útczai harcban 1849. febr. 8. elesettek sírja fölé készült, a város azonban a sétatér végén állította föl; Chorin Áron mellszobra, mely most a nemz. muzeum tulajdona; a lyceumban Bibicsné, a színház előcsarnokában Szerdahelyi Kálmán és végül (1892.) Kossuth Lajos mellszobra. A művész, kiben sok erő van a jellemzésre, állandóan Velenczében tartózkodik.

Aradon, a Szabadság-terén áll most már a *Vértanúk szobra*, mely egymaga megérdemli, hogy a műbarátok Aradra zarándokoljanak. 1878. decz. 21. 14 pályázó közül az első díjat *Huszár* Adolf, a másodikat *Feszl* László, a harmadikat *Feszler* Leó és *Eisenzopf* Ferencz nyerte. Huszár a szobrot mauthauseni gránitalapon 33, majd 37 láb magasra tervezte 93,980, illetőleg 123.000 forint költséggel s művét 5 év alatt kívánta elkészíteni. 1883. decz. 29. a művész aláírta a szerződést, de már 1885. január 21. elhunyt, mire a város *Zala* Györgyöt bízta meg a kivitellel. Zala teljes önállással s ihlettel oldotta meg föladatát. 1890. okt. 6. leplezték le művét, melyet főalakja, a Hungária, mellékalakjai (Az ébredő szabadság, Harczkészség, Áldozatkészség és a Haldokló harcos), a 13 vértanú domborműves arczképei s az egésznek felfogása, elrendezése és kivitele Magyarország legszebb szobrává tesznek. Leleplezésénél meghatóbb

¹⁾ *Szöllőssy*, A Szentháromság-szobor tört. Arad, 1883. 8r. 40 lap. — ²⁾ Rajza c könyvben, II. 380. l.

ünnepet hazafiság és művészet még aligha űlt e hazában¹⁾. Zala műve Aradon a Fábíán Gábor lakóházán levő emléktábla is. Ezeken kívül mindösszeve is csak a király néhány mellszobra és egy pár síremlék képviseli Aradon a szobrászatot. Az újabb időkben nagyobb arányokat öltő építkezések divatba hozták a kő- és gyps-alakok alkalmazását. A művészeti ösmeretek terjesztésére sokat tesz a főreáliskola mintázó-terme és gyps-gyűjteménye is. Egy műgyűjtemény alapját 1887. vetette meg *Petrovics* Arzén, ki ezer rézmetszetet ajándékozott a Kölcsey-egyesületnek, hol már 1885. decz. 16. kiváló mesterek eredeti műveinek bemutatásával értekezett a rézmetszésről. Az első képkiallítás rendezésének érdeme a *Dömötör* Lászlóé, ki 1890-ben az alföldi és délmagyarországi általános kiállítás XVI. csoportjában 138 festményt mutatott be. Figyelmet érdemel az ereklye muzeum képgyűjteménye is.

A műépítésszet szintén csupán az újabb időkben kezd fejlődni. Aradon 1783-ig tudvalevőleg csak nagy kinnal lehetett engedélyt nyerni az építkezésre, s így emlékszerű építkezésről szó sem lehetett. E korból egyedül a Harschféle aradi várnak főkapuzata s a radnai templom érdemel említést. Műemlékeink nagy része ekkor ment tönkre s főkép ekkor jött divatba a régi várak, templomok köveinek elhordása, beépítése. Valóságos vandalismus az, mit a glogováczi, világosi, pankotai, dienesmonostori stb. templomromokkal, a vadászi középkori szobrokkal, a vadászi és fekete-gyarmati stb. freskókkal elkövettek. E műemlékek közül csak egyetlenegynek helyreállítását kísérelte meg Atzél Péter s nem rajta múlt, hogy ezt, a borosjenei várat, stilus tekintetében *Handelmann* tervezete kivetkőztette eredeti jellegéből.

Az aradi származású műépítők közül jólhangzó nevet szerzett *Lippert* József, az esztergomi primás udvari építője, *Czigler* Győző, a budapesti műegyetemen az ókori építészet tanára, a gellérthegyi Pantheon, az első aradi színház stb. tervezője, *Halmay* Andor az aradi második színház és a barokkstíliú kincstári palota s részben a pécskai gótizlésű templom s *Jiraszek* Lajos, a renaissancestíliú arad-csanádi palota stb. tervezője. Arad legszébb modern épületeit *Skalnitzky*, *Lechner*, *Halmay*, *Czigler*, *Pekár Ferencz*, *Jiraszek*, *Ursits Lipót*, *Szlavicsek* és *Kondorossy*, *Kocsis Lajos* stb. építette. Műízlésők sokban járult ahhoz, hogy a Maros termő partjainál ma már valóban büszke arczczal áll egy ifjú város tündérképe.

¹⁾ A gyűjtés összege a kamatokkal együtt 1890. okt. 6.-án 132,921 frt 77 kr. volt. Maga Aradmegye és város egy ötödrészt (25,433 frt 39 krt) adott, a mihez nincs számítva az a 12,000 frt, melyet 23 éven át kamattöblet fejében ajándékozott az Aradi Első Takarékpénztár. A szobor történetét külön könyvben írta meg *Szóllóssy* Károly. (Arad, 1890., 8r. 172 lap).